

Голодомор в Україні (1932—1933)

геноцид українського народу керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР у 1932–33 роках шляхом організації штучного масового голоду

Голодомор 1932—1933 років — акт [геноциду українського народу](#), організований керівництвом [ВКП\(б\)](#) та [урядом СРСР](#) у [1932—1933 роках](#) шляхом створення штучного [масового голоду](#)[2]. Вбивство голодом відбувалося в [Україні](#) й на [Кубані](#) як до 1933 р., так і в 1932 році. Різниця полягає лише в масштабах злочину. Якщо протягом 1932 р. голодом було замордовано сотні тисяч людей, то в 1933 р. лік ішов на мільйони. Однак і в 1932, і в 1933 рр. в Україні й на Кубані, на відміну від інших регіонів [СРСР](#), де від голоду також загинуло чимало людей, голод був актом [геноциду](#), оскільки він був навмисне спрямований проти української нації як такої[3]. Кількість людей, які загинули від голоду, оцінювалась деякими істориками в 3,941 млн у [сільській місцевості](#) на території [Української СРР](#)[4] та [Кубані](#)[5], переважну більшість населення якої становили [українці](#), та склав 6,122 млн втрат ненародженими[6][7] (всього загалом померлих з голоду понад сім мільйонів людей (переважно українців) на території Української СРР та три мільйони українців поза її межами — на Кубані, Північному Кавказі, у Нижньому Поволжі, Казахстані[8][9][10]). Голодомор викликаний свідомими і цілеспрямованими заходами вищого керівництва [Радянського Союзу](#) й [Української СРР](#) на чолі зі [Сталіним](#), розрахованими на придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян[11].

Голодомор в Україні (1932—1933)

Частина [Голодомори в Україні](#)

Жертви голоду. Харківщина, 1933 рік. Автор фото

— [Александр Вінербергер](#)

Місце атаки	Україна
Мета атаки	Геноцид
Дата	1932—1933
Спосіб атаки	ГОЛОД
Загиблі	4.0 — 10,5 мільйонів[1]
Організатори	комуністичний тоталітарний режим

Спланована конфіскація врожаю зернових та усіх інших продуктів харчування у селян представниками радянської влади впродовж Голодомору 1932—33 років безпосередньо призвела до вбивства селян голодом у мільйонних масштабах, при цьому радянська влада

мала значні запаси зерна в резервах та здійснювала його експорт за кордон під час Голодомору, забороняла та блокувала виїзд голодуючих поза межі Української СРР^[5], відмовлялася приймати допомогу для голодуючих з-за кордону^[12]. Попри те, що дії представників сталінської влади, які спричинили смерть людей голодом, кваліфікувалися згідно з нормами тогочасного радянського кримінального законодавства як вбивство^{[13][14]}, причини цього масового злочину ніколи в СРСР не розслідувалися та ніхто з можновладців, причетних до злочину, не поніс покарання при тому, що навіть найвище керівництво СРСР знало про факти загибелі людей від голоду^{[15][16]}.

Упродовж десятиліть масове вбивство людей штучним голодом не лише навмисно замовчувалося радянською владою, а й взагалі заборонялося про нього будь-де згадувати^{[17][18]}.

Термінологія

Голодомор — дослівно морити голодом, виморювати, виголоджувати; мор (*смерть*) від організованого *голоду*. Уперше термін Голодомор згадується 17 серпня 1933 року в чеському часописі «Večerník P.L.», який розмістив інформацію — «Hladomor v SSSR». Світова преса використовувала терміни «голод», «Hunger», «Głód», тобто нейтральне філологічне та антропологічне визначення, яке означало «гостру нестачу продуктів харчування у певній місцевості».

У річних звітах німецьких дипломатів за 1932—1933 рр. зустрічалися визначення «Hungerkatastrophe» (голодова катастрофа) та «Hungersterbens» (смерть від голоду, померлі з голоду), «Planierung der Hungersnot» (Планування голодовки), які пов'язували з організованим радянською владою — запланованим, штучним голодом. Термін «голодова катастрофа» був запозичений громадськими об'єднаннями української еміграції Європи та Америки в другій половині 1930-х рр. Його часто застосовували в 1940—1950-х рр. публіцисти, громадські діячі, особливо в 1983 р., коли вшановували пам'ять жертв Голодомору (до 50-ліття трагедії). Згодом у науковій літературі постав його функціональний синонім — геноцид^[19].

Щоб дати означення масовому голоду 1930-х років, очевидці й дослідники використовували різні назви. *Роберт Конквест* назвав свою книгу «Жнива скорботи», *Семен Старів* свої спогади — «Страта голодом». Широко вживалося поняття «штучний голод», а також «навмисно організований голод».

У дослідженнях *Джеймса Мейса* та *Роберта Конквеста* автори доводять, що Голодомор відповідає загальноприйнятому^[20] визначенню *геноциду*. Після проголошення незалежності України термін Голодомор застосовували письменники, політологи, соціологи, історики. Відповідно до соціологічного опитування, проведеного 2015 року, 80 % громадян України вважають Голодомор *геноцидом*^[21]. 2003 року *Український парламент* назвав, а 2006 — офіційно визнав Голодомор геноцидом українського народу. Термін Голодомор зафіксований у Законі Верховної Ради України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р., тому набув статусу юридично-правової категорії. 16 країн офіційно визнали Голодомор геноцидом *українського народу*. 2010 року судовим розглядом завершилася *кримінальна справа за фактом здійснення злочину геноциду*. Винними суд визнав сім вищих керівників СРСР та УСРР, а саме генерального секретаря ЦК ВКП(б) *Йосипа Сталіна*, секретарів ЦК ВКП(б) *Лазаря Кагановича* та *Павла Постишева*, голову Раднаркому СРСР *В'ячеслава Молотова*, генерального секретаря ЦК КП(б)У *Станіслава Косіора*, другого секретаря ЦК КП(б)У *Менделя Хатаєвича*, голову Раднаркому УСРР *Власа Чубара*^{[22][23]} і констатував, що за даними науково-демографічної експертизи загальна кількість людських втрат від Голодомору становить 3 мільйони 941 тисяча осіб. Також за даними слідства визначено, що втрати українців у частині ненароджених становлять 6 мільйонів 122 тисячі осіб^{[24][25]}.

Причини й організація Голодомору

Див. також: Геноцид українців

Мапа головних районів голоду в СРСР. Що густіше штрихування — тим сильніше розміри лиха. А — райони споживчої смуги, В — райони виробничої смуги.

Передумови

З відомих на наш час документів (зокрема [\[26\]](#)) випливає висновок про свідому організацію керівництвом [Радянської Росії](#) (пізніше — [СРСР](#)) винищення голодом саме українців. Голод організовувався на всіх їхніх [етнічних землях](#), а не лише в межах УСРР. Організаційні дії та відкритий грабунок селян, який спричинював голод серед селянства, із застосуванням [війська](#), розпочалися не пізніше 1920 року, із часу, коли Україна була, як зараз відверто пишуть, — «завоевана Красной армией в 1920»[\[27\]](#). І першими організаторами й керівниками цих дій були [В. Ульянов-Ленін](#) і [Л. Троцький](#).

Селяни здають хліб у [Баришівському](#) районі Київської округи, [1930](#) рік

У [1930](#) році генсек [ЦК ВКП\(б\) Йосип Сталін](#) дав поштовх новій хвилі [колективізації](#) в [СРСР](#). У квітні того року було прийнято Закон про хлібозаготівлі, згідно з яким [колгоспи](#) мусили здавати державі від чверті до третини зібраного збіжжя. Тим часом, внаслідок [Великої депресії](#) ціни на сільськогосподарську продукцію на Заході стрімко впали. [Радянський Союз](#) став на порозі економічної кризи, адже довгострокових позик йому ніхто не давав, вимагаючи визнати за собою борги [Російської імперії](#). Щоб заробити валюту, було вирішено збільшити обсяги продажу зерна, внаслідок чого [хлібозаготівельні плани](#) різко і невмотивовано зростали, з колгоспів забирався майже весь урожай, що мотивувало селян відмовлятися від праці на землі, і породило масову неконтрольовану [урбанізацію](#). Для боротьби із цим явищем у грудні [1932](#) року в СРСР було запроваджено внутрішні [паспорти](#). У [1930](#) році на території [морського торговельного порту](#) в [Миколаєві](#) збудували [найбільший у Європі елеватор](#) для відправки зерна на [експорт](#)

На тлі цього продовольче становище українських сіл ставало дедалі важчим. У результаті хлібозаготівель з урожаю 1931 року, що затяглися до весни 1932, в певних сільських районах Української СРР почався голод, унаслідок якого загинуло близько 150 тисяч селян. Він тривав до того часу, поки визрів урожай 1932 року.

З іншого боку, зі збільшенням тиску на селян активізувався селянський рух опору. Тільки за даними [ГПУ](#), від [20 лютого](#) до [2 квітня 1930](#) року в Українській СРР відбулося 1716 масових виступів, з яких 15 кваліфікувалися «як широкі збройні повстання проти радянської влади». Вони об'єднували до двох тисяч людей і відбувалися під гаслами: «[Верніть нам Петлюру!](#)», «[Дайте другу державу!](#)», «[Хай живе самостійна Україна!](#)», «[Геть СРСР!](#)», «[Давайте завойовувати іншу свободу, геть комуни!](#)». У ті часи люди організовувалися як могли, озброювалися вилами, лопатами, сокирами, були навіть кінні загони. Натовпи селян зі співом [«Ще не вмерла Україна»](#) ліквідовували місцеві органи влади. Партійці й комсомольці

втікали. Прикладом таких ситуацій, а також методів боротьби Радянської влади із селянами, слугують документально зафіксовані події у селах [Устивиця](#) та [Федунка](#) на Полтавщині. Радянська влада не приживалася в Українській СРР. Керівництво СРСР розуміло це. На партійних зборах влітку 1930 року керівник [Компартії України Косіор](#) заявив:

Селянин приймає нову тактику. Він відмовляється збирати урожай. Він хоче згноїти зерно, щоб задушити радянський уряд кістлявою рукою голоду. Але ворог прорахувався. Ми покажемо йому, що таке голод. Ваше завдання покінчити з куркульським саботажем урожаю. Ви мусите зібрати його до останньої зернини і відразу відправити на заготівельний пункт. Селяни не працюють. Вони розраховують на попередньо зібране зерно, яке вони заховали в ямах. Ми повинні примусити їх відкрити свої ями

Розумів це і Сталін. У листі до [Кагановича](#) від 11 серпня 1932 року, вождь писав:

Якщо не візьмемось нині за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити... Поставити собі за мету перетворити Україну у найкоротший термін на справжню фортецю СРСР; на справжню зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати

Таким чином, радянське керівництво ставило перед собою дві мети. По-перше, загнати селян у [колгоспи](#) і збільшити обсяги хлібозаготівель. По-друге, зламати класовий і національний рух опору, який на хвилях [українізації](#) набував обертів.

Початок репресій. «Закон про п'ять колосків»

Див. також: [Закон про п'ять колосків](#)

19 квітня 1932 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «про насінневу позику Україні». Як виняток, позика відпускатись безвідсотково, але з «централізованих ресурсів всередині України». Держава забрала зерно, а потім дозволила використати зерно, зібране в Українській СРР, для потреб Української СРР, не залучаючи зовнішні ресурси. Аж 12 тис. тонн і лише 3 тис. тонн для продовольчої допомоги колгоспникам.

Виїзд червоної валки з хлібом. Колгосп «Хвиля пролетарської революції», [Харківська область](#), 1932 рік

Станом на 17 травня 1932 року в Українській СРР не було запасів борошна, що зафіксовано постановою Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи щодо виконання постанов ЦК ВКП(б) про продовольчу допомогу Україні»: з 6,5 млн пудів зерна, відпущених Українській СРР, Політбюро просило завезти 1,5 млн борошном, «зважаючи на повну відсутність в Україні запасів борошна».

Станом на 30 червня 1932 року з більшості районів Української СРР посівний матеріал було вивезено.

Голова РНК УСРР В. Чубар писав В. Молотову та Й. Сталіну про становище в сільському господарстві УСРР (10 червня 1932 р.). За його підрахунками, на той момент в Українській СРР уже можна було нарахувати мінімум 100 районів, замість 61 станом на початок травня, які потребували продовольчої допомоги та зривали план весняної сівби. Ці ж райони, на його переконання, в подальшому зриватимуть обробку і збирання врожаю [\[281\]](#).

Улітку 1932 року Українська СРР мала повернути в рахунок погашення позики 8 млн 250 тис. пудів зерна понад встановлену норму хлібозаготівель.

7 серпня 1932 року з'явилася [постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної \(соціалістичної\) власності»](#), відома під назвою «Закон про п'ять колосків». Розкрадання майна колгоспів каралося розстрілом, за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк не менше 10 років. «Законом про п'ять колосків» фактично людям було заборонено володіння їжею. [Михайло Михалевич](#). Листівка «Хліба!», 1933

За кілька днів до того, 4 серпня 1932 року, Й. Сталін, у листі до Л. Кагановича, повідомляв про повернення проекту декрету щодо охорони суспільного майна з правками та додатками, надавав вказівку видати його якомога швидше. У пункті третьому запропоновано ОДПУ залучати озброєних осіб для охорони залізничних вантажів (ешелони із зерном) та надавати їм право розстрілювати на місці осіб, які посягнули на розкрадання залізничних вантажів.

11 серпня 1932 року Сталін у листі до Кагановича вимагав направити спеціального листа ЦК ВКП(б) до партійних і судово-каральних органів про застосування закону щодо охорони громадської власності та боротьбу проти спекулянтів. Підкреслював, що **«найголовніше зараз — Україна»**, оскільки справи в Українській СРР дуже погані. Повідомлялося, що в двох областях Української СРР близько 50 райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. Висловив звинувачення на адресу українських керівників (генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, В. Чубаря та голови ДПУ УСРР С. Реденса), а також побоювання втратити Українську СРР через підривну діяльність агентури Ю. Пілсудського та наявність свідомих і несвідомих петлюрівців, а також прямих агентів Пілсудського в ЦК КП(б)У. Пропонував вжити рішучих заходів для виправлення господарської і політичної ситуації в Українській СРР: зняти з посади генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та поставити на його місце Л. Кагановича; висунути на посаду голови українського ДПУ В. Балицького, пересунувши С. Реденса на посаду заступника; замінити В. Чубаря іншим керівником, наприклад Г. Гриньком; перетворити Українську СРР в найкоротший строк на фортецю СРСР **«і грошей на це не шкодувати»**^[29]. Наприкінці літа [газета «Правда»](#) організувала в Українській СРР рейд боротьби з крадіжками зерна. Із 7 по 17 серпня 1932 року в ньому взяли участь 100 тисяч «ударників преси». Метою рейду була боротьба з крадіжками зерна.

Станом на 22 серпня ДПУ зафіксовано 220 випадків відмови колгоспів і сільрад від прийняття планів хлібозаготівель, непогодження з ними місцевих партосередків за мотивами нереальності поставлених завдань; у Харківській області у 20 районах — 91 випадок, у Дніпропетровській у 12 районах — 19, у Вінницькій у 16 районах — 96, в Одеській у 6 районах — 14. Усього у 54 районах — 220 випадків.

Того ж дня видана постанова Укрколгоспцентру про заборону видавати хліб для громадського харчування колгоспникам, крім трактористів. Пропонувалося повністю забезпечити видачу колгоспникам натурального авансу на трудовень відповідно до рішення ЦК і РНК СРСР, крім тих, що отримували громадське харчування на роботі, які мали приносити свій хліб.

Аналіз 20 тисяч справ показує, що серед засуджених було 83 % колгоспників та селян-одноосібників і лише 15 % — «куркульсько-заможних елементів». Отже, цей закон було спрямовано проти селян, котрі, рятуючи дітей від голодної смерті, змушені були нести додому з току чи поля кілограм чи два зерна, ними ж вирощеного^[30].

27 серпня з Москви надійшла телеграма заступника голови Комітету заготівель при РПО СРСР М. Чернова керівникам заготівельних організацій УСРР про негайне відвантаження зерна для млинів, які забезпечували борошном північні райони СРСР. Того ж дня прийшла телеграма заступника голови РПО В. Куйбишева до ЦК КП(б)У про необхідність прискорення відвантаження зерна в Українській СРР на експорт. Вказувалося на зрив плану

хлібного експорту через слабке відвантаження зерна до портів республіки: 20 тис. т замість запланованих 190 тис. т. Для виправлення ситуації пропонувалося відвантажити до кінця серпня 30 тис. т пшениці, 20 тис. т ячменю та 10 тис. т жита, незважаючи на раніше вивезене[31].

Станом на 30 серпня, за даними Укрколгоспцентру, колгоспи УСРР, обслуговувані МТС, виконали місячний план заготівель на 39,1 %. Того ж дня газета «Вісті» ВУЦВК надрукувала статтю «Виконання серпневого плану зірвано». Повідомлялося про незадовільне проведення хлібозаготівель зокрема в Артемівському районі. Одноосібні господарства виконали план хлібозаготівель на 3,9 %, у 18 сільрадах хліб одноосібниками ще не здавався. Миронівська сільрада план виконала на 1 %, Зайцівська — на 0,8 %, Покровська — на 1,5 %, хоча у цій сільраді обмолотили половину скошеного хліба[32].

31 серпня 1932 року в Луганську вийшла постанова бюро міському КП(б)У про неприпустимість витрачання хліба на громадське харчування в їдальнях колгоспів.

За серпень 1932 року до приймальної голови ВУЦВК Г. Петровського надійшло близько 1,5 тис. заяв колгоспників про вихід із колгоспів. Майже 70 % поданих заяв припадало на Харківську область, переважно з Гадяцького, Великописарівського, Олексіївського та Богодухівського районів (170—180 заяв). Основна маса селян, що подали заяви — бідняки (80 %), решта середняки[33].

1 вересня 1932 року в Москві політбюро ЦК ВКП(б) затвердило вересневий план хлібозаготівель в обсязі 290 млн пудів для селянського і радгоспного секторів, розподіливши по регіонах: для Української СРР — 85 млн, для Північного Кавказу — 30 млн, для Поволжя — 51,2 млн, для Казахстану — 13,1 млн, для Уралу — 11,6 млн, для Башкирії — 10,4 млн, для Московської області — 8,8 млн, для Сибіру — 14,6 млн, для ЦЧО — 30 млн, а для решти — від 0,4 до 10,7 млн пудів зернових культур[31].

2 вересня 1932 року всеукраїнська контора «Торгсин» інформувала, що населення купує в обмін на побутове золото винятково хліб, борошно, крупу, цукор, сіль, відмовляючись від промислових товарів.

3 вересня з Москви надійшла телеграма заступника голови Комітету заготівель при РПО М. Чернова про відвантаження з УСРР хліба на експорт: зобов'язав уповноважених заготівельних органів вивезти за кордон наявну в Українській СРР пшеницю першого і другого класу для виконання планового завдання третього кварталу[34].

Станом на 14 вересня після прийняття закону від 7 серпня (Закон про п'ять колосків) Наркомюст УСРР у доповідній записці констатував про 250 вироків на розстріли[35].

24 вересня постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) відхилено всі пропозиції про видачу насінневої позики, попереджено радгоспи і колгоспи, що «насінпозики не видаватимуться ні для озимої, ні для ярої сівби»[36].

30 вересня генеральний консул німецького посольства в Харкові К. Вальтер направив річний звіт посольству Німеччини в Москві по ситуації в Українській СРР; зазначив про невиконання хлібозаготівельного плану (356 млн пудів), високі ціни на продукти, відсутність торгівлі в селах, підкреслював руйнівні наслідки колективізації[37].

Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 року в основних хлібозаготівельних регіонах створені Надзвичайні хлібозаготівельні комісії (НХК). В Українській СРР комісію очолив голова Раднаркому СРСР В'ячеслав Молотов[38]. 23 жовтня прийнята постанова політбюро ЦК КП(б)У про необхідність «перелому в ході хлібозаготівель» — річний план виконано лише на 38 %[39].

25 жовтня — постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про необхідність подолання відставання країни у виконанні плану хлібозаготівель» — жовтневий пленум ЦК КП(б)У зобов'язав партійні організації домогтися негайного перелому хлібозаготівель, оперативного керівництва хлібозаготівлями, організувати «боротьбу за хліб», зробити листопад та останні дні жовтня вирішальними щодо виконання плану хлібозаготівель, у 10 разів підвищити темпи виконання річного плану до 15-ї річниці Жовтневого перевороту; рекомендував «безжалісно придушувати всі спроби класового ворога та його агентури, спрямовані на зрив хлібозаготівель»[39][40][41]. Вже в листопаді 1932 року комісією Молотова запроваджено

систему спеціальних бригад з видобуття зерна («червоних валок»). Загалом, до таких бригад входило понад 110 тисяч добровольців, набраних з-поміж селян, які таким чином намагалися спастися від голодної смерті — вони одержували певний відсоток від вилученого зерна і харчів[42].

Подібні НХК були створені також на [Північному Кавказі](#) (очолив [Лазар Каганович](#)) та на [Поволжі](#) (очолив [Павло Постишев](#)). Однак, на Поволжі подібного масштабу репресій не проводилося, а на Північному Кавказі репресії стосувалися переважно [кубанських](#) українців, які до Голодомору становили більшість населення регіону. Разом із цим, кубанська і поволзька НХК невдовзі припинили свою роботу, а Постишев і Каганович наприкінці 1932 року були направлені в [Українську СРР](#)[43].

Держава переймалась питанням повернення насінневої позики: у постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівель» від 30 жовтня 1932 року окремим пунктом (№ 11) ішлося про встановлення кінцевого терміну покриття заборгованості з насінневої позики по всій Україні до 1 грудня 1932 року. Цю позику мали погасити районні та обласні організації республіки[джерело?].

1 листопада РНК УСРР визнало незадовільним виконання річного плану хлібозаготівель по Українській СРР, встановлено остаточний план хлібозаготівель по секторах, областях та культурах у розмірі 282 млн пудів, із них для одноосібних господарств — 36,9 млн, для колгоспів — 224,1 млн, для радгоспів — 21,6 млн, а також стягнення мірчука — 28,8 млн і насінневої позики — 8,1 млн пудів[44].

3 листопада надіслана телеграма секретаря ЦК КП(б)У Хатаєвича до Косіора, Молотова, Чубаря з пропозицією зменшити постачання промтоварами районів, які не виконали плану хлібозаготівель та формувати списки селянських господарств — саботажників хлібозаготівель[45]. 5 листопада [Молотов](#) і секретар [ЦК КП\(б\)У Мендель Хатаєвич](#) надіслали директиву на місця з вимогами негайного виконання Постанови від 7 серпня «з обов'язковим і швидким проведенням репресій і нещадної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів». 6 листопада надіслана телеграма ЦК КП(б)У до обкомів партії про товарну блокаду районів, які не виконували хлібозаготівельних планів: зменшити завезення промислових товарів для 7 районів Одеської, 8 районів Дніпропетровської, 8 районів Харківської, 5 районів Київської області. Надвечір 8 листопада відправлена шифрограма В. Молотова, Й. Сталіна для ЦК КП(б)У: із цього дня «призупиняється відвантаження товарів для сіл всіх областей України», допоки колгоспи та «індивідуальні селяни» не розпочнуть «чесно і добросовісно виконувати свій обов'язок перед робітничим класом і Червоною Армією» в справі хлібозаготівель. 11 листопада надіслана інструкція РНК УСРР «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» — суворі судові репресії щодо господарств, у яких виявлено закопаний у ямах хліб, кваліфікуючи як навмисне псування хліба та шкідництво, забороняти «відпуск промтоварів» з оголошенням списку одноосібників, рішуче стягувати сільгосподаток, державне страхування, самообкладання, негайно застосовувати «найжорстокіші та найсуворіші» репресії до куркульських господарств, за невиконання ними твердого завдання — продаж усього майна, арешт і виселення[46]. 15 листопада політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про запровадження паспортної системи і розвантаження міст від «зайвих елементів»[47]. 21 листопада надіслана телеграма Молотова, Чубаря, секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У В. Строганова, Кагановича Сталіну — надати спецкомісії ЦК КП(б)У (Косіор, Раденс, Кисельов) повноваження на час хлібозаготівель вирішувати питання винесення вироку про розстріли[48]. Голова [ДПУ УСРР Станіслав Раденс 22 листопада](#) розробив план операції з виявлення контрреволюційних центрів, які організують саботаж і зрив хлібозаготівель ([рос. по выявлению контрреволюционных центров, организующих саботаж и срыв хлебозаготовок](#)), спрямованої, практично, на виконання директив Молотова-Хатаєвича. Операція мала охопити 243 райони[49]. З санкції [ЦК КП\(б\)У](#) вона розпочалася негайно. [26 листопада](#) у пресі з'явився наказ наркома юстиції і генерального прокурора УСРР, в якому наголошувалося на тому, що «репресії є одним з потужних засобів подолання класового спротиву хлібозаготівлі»[50][51][52].

Згідно із цими настановами засуджено тисячі людей. Непоодинокими були випадки, коли люди добровільно просили записати їх до переселенців. Як свідчить секретар Краснопільського райкому партії, після закінчення суду в селі [Краснопілля](#) середняк Бесараб Олексій Васильович сказав[53]:

« Хай судять та везуть звідцілья, так хоч з голоду не вмреш, а вдома коли залишимося, все рівно помремо »

Запровадження натуральних штрафів і чорних дощок, блокада УСРР

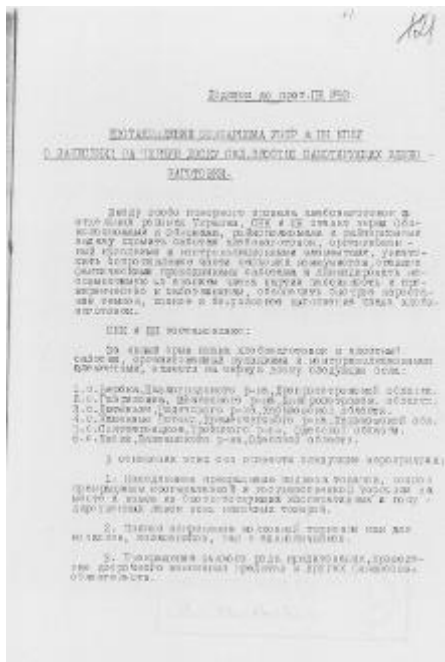

Озброєний [комсомолец](#) охороняє комору зі збіжжям посівного та страхового фондів сільгоспартілі імені Григорія Петровського, село [Вільшани](#), теперішнього Дергачівського району Харківської області

Чорна дошка і жорна в експозиції Лебединського історико-краєзнавчого музею

[18 листопада 1932](#) року вийшла Постанова ЦК КП(б)У про заходи щодо посилення хлібозаготівель, згідно з якою, окремі господарства за невиконання планів хлібозаготівель каралися натуральними штрафами, тобто конфіскацією 15-місячної норми [м'яса](#)[54]. Того ж дня постановою політбюро ЦК КП(б)У «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп», доручено Реденсу та Косіору розробити до 23 листопада спеціальний оперативний план ліквідації куркульських та петлюрівських контрреволюційних кубел, ДПУ вилучити з міст ідеологів та організаторів «куркульського саботажу», зобов'язати ДПУ провести чистку та засудження рахівників і бухгалтерів — (наперед визначено 300 осіб); доручено Чубарю у Дніпропетровській, Хатаевичу в Харківській, Зайцеву в Чернігівській областях разом з обкомами провести операцію у найближчі дні, каральні органи мають «завдавати рішучого удару куркульським елементам для запобігання куркульським повстанням»[55]. Через два дні вийшло рішення [Раднаркому УСРР](#), згідно з яким натуральні штрафи дозволялося застосовувати також щодо колгоспів. Згодом перелік компенсаційних харчів розширено [картоплею](#) і [салом](#), наприкінці року — продуктами тривалого зберігання. Під вилучення підпадали всі колгоспи [УСРР](#) за винятком півтори тисячі (6,4 %) [56]. Таким чином, практично по всій Україні каральні органи конфіскували все продовольство²¹.

Постанова РНК [УСРР](#) та ЦК [КП\(б\)У](#) про занесення ряду сіл на [«чорні дошки»](#)

[1 грудня](#) Раднарком [УСРР](#) заборонив торгувати [картоплею](#) у районах, які не виконують зобов'язань по контрактації і перевірці наявних фондів картоплі у колгоспах. До цього переліку потрапили 12 районів [Чернігівської](#), 4 — [Київської](#) і 4 — [Харківської областей](#). [3 грудня](#) у ряді районів заборонено торгувати м'ясом і тваринами. Із [6 грудня](#) ці райони, а також окремі села, почали заноситися на [«чорні дошки»](#): телеграма Косіора та Чубаря керівникам Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей, вимагали негайного виконання постанови, щоб показати, як «радянська влада вмiє безжалiсно розправлятися з організаторами саботажу хлібозаготівель, з куркульськими елементами та їх поплічниками»[\[57\]](#). Згодом ці села абсолютно ізолювалися від зовнішнього світу. 11 грудня керівництву УСРР надходить шифрограма В. Молотова і Й. Сталiна з вимогою «негайно судити і дати п'ять, краще десять років тюремного ув'язнення» за невиконання хлібозаготівельних планів колгоспами та селянами[\[58\]\[59\]](#).

14 грудня 1932 року. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хід хлібозаготівлі в Україні, Північному Кавказі та у Західних областях», «проблеми» хлібозаготівель в Україні та на Північному Кавказі пов'язувалися безпосередньо з «неправильно проведеною» політикою українізації і наказувалося негайно переводити на російську мову діловодство, навчання і пресу, провести ув'язнення у концтабори і виселення на Крайню Північ[\[60\]](#) та заселення на їх місце червоноармійців^{[джерело?]1}.

[15 грудня](#) ЦК КП(б)У затвердив список 82 районів, куди припинялася також постачання промислових товарів[\[61\]](#).

Крім блокади внутрішніх адміністративних одиниць, наприкінці [1932](#) — на початку [1933](#) року запроваджено блокаду самої [Української СРР](#). Річ у тому, що українські селяни втікали в сусідні області [Російської СФРР](#), де не було голоду. Так звана «харчова» блокада України організована силами внутрішніх військ і міліції. Було заборонено виїзд селян з УСРР. Разом із цим, громадянам, які в'їжджали в Українську СРР з Російської СФРР було заборонено провозити харчі без дозволу держави[\[62\]](#)^[неякісне джерело].

Пік Голодомору

Жертви голоду на вулицях [Харкова](#) — столиці УСРР, 1933. Автор фото — [Александр Вінербергер](#)^[63]

16 січня 1933 року Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило остаточний план хлібозаготівель для України — 260 мільйонів пудів без мірчука, котрий підлягав «безумовному і повному виконанню» та «за будь-яку ціну».

Після запровадження всіх цих заходів і обмежень, вже на початок 1933 року більшість селян України залишилися без їжі. Згідно зі свідченнями Федора Коваленка з села [Лютенька Гадяцького району](#) тодішньої [Полтавської області](#), які зафіксовані в тритомнику свідчень, виданих у 1990 році [Комісією з українського голоду 1932—1933 років в Конгресі США](#):

В листопаді і грудні 1932 року забрали все зерно, картоплю, все забрали, включно << кvasолію і все, що було на горищі. Які дрібні були сушені груші, яблука, вишні — все >> забрали

Не всі селяни гинули від голоду на початку, коли заготівельники викачували весь хліб, оскільки навіть в найбідніших селянських господарствах залишалися інші продукти харчування. Картина змінилася, коли держава вдалася до конфіскації продуктів харчування у всіх «боржників», тобто влада здійснила щодо «боржників» терор голодом. Саме конфіскація всього продовольства спричинила переростання голоду в голодомор. Основною причиною Голодомору була спланована конфіскація в селян зернових та всіх інших продуктів харчування, включаючи малопродатні та непродатні до споживання сурогати їжі.^[64]

Див. також: [Сурогатні страви часів Голодомору](#)

22 січня 1933 року. Директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про запобігання масового виїзду селян, які голодують»: заборонявся виїзд за межі території Радянської України та Кубані.

Дмитро Корнієнко з села [Понорниця](#) в [Чернігівській області](#) згадував, що батько й мати після розкуркулення сиділи в тюрмі. Дітей, які жили самі, підгодовувала бабуся. У день обшуку вона принесла пів склянки пшона, але зварити не встигла. Прийшла бригада з п'яти чоловік з різними за розмірами торбами. Один тримав торбу спеціально для пшона, туди пів склянки й висипали.

13 лютого 1933 року. У директивному листі другий секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич визнав, що з ряду районів надходять відомості про опухання та голодну смерть колгоспників. Він вимагав «принять решительные меры»: знайти для годування голодуючих «внутри колхозов и в районе необходимое количество хлеба».

Варто зазначити, що обсяги конфіскованого органами [ДПУ](#) та міліції зерна були мізерними. Тобто зерно, виявлене при обшуках, які супроводжувалися конфіскацією всього незернового

продовольства, становило зовсім маленьку частку в усьому обсязі заготівель. Люди ж, позбавлені будь-якого продовольства пухнули і помирали від голоду. Більшість померлих не хоронили — просто не було кому. В кращому разі трупи звозили в братські могили, куди часто потрапляли й живі люди. Доволі поширеним був [канібалізм](#). За словами Надії Рогозянської, якій у [1933](#)-му було 6 років^[65],

Жили всі закрито, мати на засов хвірку закривала і кричала, щоб ми не виходили за цю хвіртку, бо на вулиці, що поряд, їли дітей. Ну, це страшне. А скількох хоронили таких, що ще рухалися. Чому? А щоб не заїжджати. Сьогодні він ще рухається трохи, а завтра знову заїжджати. Не було ні коней, ні підвод, ні тих, хто б їх возив. Тож тих, хто ще живий був валили на той віз і кидали в могилу

Див. також: [Канібалізм під час Голодомору](#)

Навесні [1933](#) року селян привчали працювати в громадському господарстві шляхом організації харчувальних пунктів на польових станах. Для цього держава виділила частину раніше відібраного зерна. З метою налагодження життя у враженому голодомором селі були організовані надзвичайні органи компартійної диктатури — політвідділи [МТС](#) і [радгоспів](#). З врожаєм 1933 року тиск на селян значно послабився.

Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР у доповідній записці до ЦК КП(б)У від 3 червня 1933 року зазначив, що частина потенційно працездатних селян через перешкоди, пов'язані з початком посівної кампанії, не отримувала роботи, «а потому не имела возможности получать производственную помощь», укладаючись таким чином в схему: нема роботи — нема харчування.

Кількість загиблих

Демографічні дослідження

Інфографіка [Visuals](#)

Втрати українців у населенні^[66]

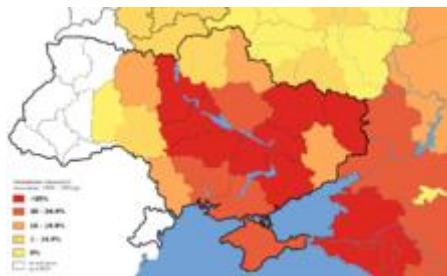
	1926	1939	Приріст
Повне населення УСРР	29,7 млн	32,1 млн	+2,3 млн
Українці УСРР	23,2 млн	19,6 млн	-3,4 млн
	80 %	73 %	-7 %

Одним із перших на базі розсекречених даних перепису [1937](#) року та демографічної статистики вивчення демографічних втрат провів історик [Станіслав Кульчицький](#). Ці дослідження вказують на те, що населення [УСРР](#) за переписом [1937](#) року становило 28 388 тисяч, за [переписом 1926](#) року — 28 926 тисяч осіб, тобто за 10 років воно скоротилося на

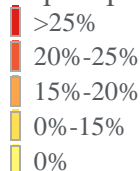
538 тисяч. З підрахунку втрат від голоду потрібно виключити очікувану природну смертність [1933](#) року. Для цього найкраще вважати її рівною середньому арифметичному від показників смертності за [1927—1930](#) роки, тобто, в середньому, 524 тисячі осіб на рік. Виходячи з відкоректованої народжуваності у [1933](#) році (621 тисяча), одержуємо нормальний приріст за цей рік у 97 тисяч людей. Цей приріст п'ятикратно менший, ніж у попередні роки.

Таким чином, маємо народжуваність і нормальну смертність за 10 років міжпереписного періоду, а також загальну чисельність населення за обома переписами. Порівняння цих величин дозволяє визначити єдиний невідомий показник — неприродну смертність у 1933 році. Природний приріст за [1927—1936](#) роки становить 4 мільйони 43 тисячі осіб. Додаючи до цієї величини різницю в чисельності населення між двома переписами (538 тисяч), одержуємо демографічний дефіцит у 4 мільйони 581 тисячу людей. Облік механічного руху населення, який проводився працівниками [ЦУНГО СРСР](#) протягом 10-ти років, вказує на від'ємне для України сальдо в 1 мільйон 343 тисячі осіб. Статистичні органи визнавали, що він більш неточний, ніж облік природного руху.

Потрібно також врахувати [сальдо міграційного балансу](#), яке становить 3 мільйони 238 тисяч осіб. Цю цифру можна вважати прямими втратами від голоду [1933](#) року. Вона увібрала в себе неточності в державному обліку природного й особливо механічного руху населення. Деякі історики відмовляються враховувати міжреспубліканське міграційне сальдо, вважаючи його непевною величиною.

Території з найбільшою втратою населення внаслідок голодомору:

Згідно з даними демографічної статистики можна зробити висновок, що голод [1932](#) року в Україні був причиною смерті 144 тисяч людей. Цей голод був наслідком конфіскації [зерна](#) для хлібозаготівлі з урожаю [1931](#) року. Він припинився влітку [1932](#) року, тобто з новим урожаєм. Голод [1933](#) року став наслідком чергової конфіскації, з урожаєм [1932](#) року. На відміну від [1931](#) року, у [1932](#)-му, у разі відсутності у селян зерна, проводилася конфіскація їхніх незернових запасів продовольства. В результаті цього перевага смертності над народжуваністю в українських селах почалася вже з [жовтня](#) 1932 року. Апогей голодомору припав на [червень](#) 1933 року, коли статистичні органи реєстрували десятикратно більшу, ніж звичайно, смертність у селах (тепер також відомо, що насправді було зареєстровано не більше половини смертних випадків). Аналіз статистичних даних вказує на те, що у [1933](#) році від голоду померло 3 мільйони 238 тисяч людей. Або, беручи до уваги неточність статистики, цифри в діапазоні від 3 до 3,5 мільйонів осіб.

Крім прямих втрат від голоду, тобто загибелі людей, є втрати опосередковані — падіння [народжуваності](#). Так, відбулося зниження природного приросту населення з 662 тисяч на рік у [1927](#) році до 97 тисяч на рік у [1933](#) році (без врахування померлих від голоду), і 88 тисяч на рік у [1934](#) році.

Якщо прямі втрати у [1932](#) році становлять 144 тисячі, то загальні, включаючи ненароджених, визначаються цифрою 443 тисячі людей. Прямі й опосередковані втрати за 1932—1933 роки, разом з демографічним відлунням [1934](#) року, становлять 4 мільйони 649 тисяч людей. Ці дані характеризують демографічні наслідки голодомору [1932—1933](#) років в Україні.

Згідно з дослідженнями Месле та Валліна демографічні втрати від Голодомору 1932—1933 років в Україні становлять 3,2 мільйони осіб[67].

За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. Птухи НАН України демографічні втрати України внаслідок Голодомору в 1932—1933 роках становлять близько 4,5 млн осіб, у тому числі 3,9 млн — втрати, пов'язані з надсмертністю, а ще 600 тисяч — із дефіцитом народження. Автори використали точнішу методику оцінки втрат, в результаті чого уточнені дані французьких демографів Месле та Валліна, які давали цифру 2,6 млн загиблих. Основна похибка французів у тому, що вони дали надзвичайно високу цифру міграції селян у 1933 році з України — 1,4 млн. Українські дослідники не змогли знайти доказів міграції такої значної кількості людей, до того ж в період Голодомору радянська влада закривала кордони України, не випускаючи селян[68][69][70].

За підсумками [судової справи за фактом Голодомору](#) встановлено, що кількість людських втрат від Голодомору 1932—1933 років становить 3 мільйони 941 тисяча осіб. Втрати українців у частині ненароджених, що за даними слідства СБУ становлять 6 мільйонів 122 тисячі осіб, судом не встановлювалися.

Під час проведення міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932—1933 років: втрати української нації», яка пройшла 4 жовтня 2016 року в [Київському національному університеті імені Тараса Шевченка](#) її учасники окрему увагу надали аналізу експертних оцінок демографічних втрат України від Голодомору Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. Птухи НАН України. Конференція розцінила їх як неостаточні і умовні через застосування в розрахунках некоректних базових даних, взятих експертами з матеріалів сфальсифікованих всесоюзних переписів 1937 і 1939 років, та відправної цифри кількості населення УСРР станом на 1 січня 1932 року (31,7 мільйона осіб), яка, порівняно з опублікованою в 1933 році в Довідниках з основних статистично-економічних показників господарства районів по усіх областях УСРР, зменшена майже на мільйон (32°680,7 тисяч — загальна кількість населення УСРР, з них — 25°553,0 тисячі селян), і вважає, що отриманий на некоректній базі показник кількості жертв Голодомору є заниженим. Також у доповідях прозвучала критика щодо використання демографами дефініції «надсмертність» для визначення власне жертв Голодомору (3 942,5 тисячі осіб) і неврахування у загальну кількість демографічних втрат від геноциду 1 606,8 тисяч осіб, померлих за цей час, за їхніми твердженнями, через природні чинники, наполягання на остаточності своїх підрахунків, тощо. Конференція вирішила вважати науково встановленими на сьогодні втрати від Голодомору-геноциду 1932—1933 років щонайменше 7 мільйонів — в УСРР і 3 мільйони — за межами УСРР: на Кубані, в Центрально-Чорноземній області, Поволжі та Казахстані. Рекомендувати освітнім закладам, музейним установам, ЗМІ, дипломатичному корпусу вживати ці кількісні показники в освітній і інформаційній роботі, в яких враховані усі померлі під час Голодомору[71]. Историк [Геннадій Єфіменко](#) критикував конференцію за категоричні твердження в резолюції, попри її недостатню репрезентативність — оскільки в ній «не брали участі ті науковці, для яких тема демографічних втрат від Голодомору була предметом тривалих спеціальних наукових досліджень». Окрім того, він вказував на надмірну довіру учасників конференції до довідників, виданих на початку 1930-х років в УСРР, і загалом стверджував, що «Висновки конференції базуються на основі вигаданих подій та ігнорують пряму вказівку упорядників взятих за основу документів про їх неповноту і недосконалість. Такі висновки не мають нічого спільного з наукою»[72]. Він вважає, найбільш аргументованими є розрахунки демографів, які вказують на сукупну цифру 3,9 млн прямих втрат та ще 0,6 млн опосередкованих (ненароджених) за три роки[73].

Питання кількості жертв Голодомору залишається дискусійним до цього часу. Українські дослідники Голодомору [Володимир Сергійчук](#), [Василь Марочко](#) та ряд інших у своїх працях доводять, що внаслідок Голодомору загинуло близько 7 млн українців на території УСРР, та до 3 млн українців в інших частинах СРСР.[74] Слід зазначити, що під час [другої світової війни](#) серед [українців загинуло близько 8 млн осіб](#)[75], тобто, умовно 2 млн смертей українців за рік бойових дій Радянського Союзу. Таким чином, у мирний час, за рік між урожаями 1932

і 33 років, загинуло удвічі більше українців ніж за рік бойових дій під час [другої світової війни](#).

Голодомор великою мірою зруйнував українське село, яке зберігало традиції української родини. Високий шлюбний потенціал українського села був зруйнований і вже ніколи не був відновлений. Це означає, що був зруйнований потенціал дітонародження, що в майбутньому призвело до зменшення кількості населення.

31 серпня 1933 року побачила світ постанова РНК «Про переселення на [Кубань](#), Терек та Україну». Запропоновано Всесоюзному переселенському комітету при РНК СРСР організувати до початку 1934 року переселення в Україну 15—20 тисяч сімей, а на Кубань і Терек не менше 10 тис. сімей[76].

4 вересня 1933 року у промові на обласному «зльоті» передових колгоспів Дніпропетровщини [Г. Петровський](#) зазначив, що «колгоспний лад остаточно переміг усіх своїх ворогів».

Окрім того, необхідно враховувати неpolічену кількість загиблих від супутніх захворювань. 2 листопада 1933 року відправлено повідомлення німецького консула в Києві А. Хенке про поширення в місті висипного тифу та зазначено, що кожного дня до лікарень потрапляє близько 200 хворих на тиф; причиною поширення тифу стало сільське населення, яке масово приїздить до Києва за хлібом; на селі розпочалася епідемія, спричинена масовою смертністю людей.

Реакція на Голодомор за межами Радянського Союзу

Напад комуністів на кількатисячну маніфестацію українців проти організованого радянською Росією голодомору в підрадянській Україні, [Чикаго, США, 17 грудня 1932](#) рік.

Українці за кордоном СРСР зверталися із протестами до [Ліги Націй](#), до урядів різних держав[77].

- 27 вересня 1933 року представник Уряду УНР в еміграції [Олександр Шульгин](#) звернувся до 14-ї Асамблеї Ліги Націй з листом, у якому приверталася увага світової спільноти до голоду в Україні.
- На знак протесту проти дій уряду СРСР та щоб привернути увагу світової громадськості до трагедії України, [ОУН](#) організувала замах на консула СРСР у [Львові](#). Виконати вирок ОУН зголосився 19-річний гімназист [Микола Лемик](#). [21 жовтня \(22 жовтня\) 1933](#) року він застрелив начальника канцелярії [консульату СРСР у Львові](#) [Олексія Майлова](#) (емісара [ГПУ](#), особистого представника [Й. Сталіна](#)). Негайний суд у [Львові](#), який відбувся в жовтні-листопаді 1933 року, засудив Лемика до [смертної кари](#). Через деякий час смертну кару замінили на [довічне ув'язнення](#).
- Коли в УСРР, на Кубані та в [Автономній республіці німців Поволжя](#) лютував голод, [Євангелічні церкви](#) у Німеччині отримали близько 100 000 листів про допомогу від німців, що жили у СРСР. Голова уряду Німеччини [А. Гітлер](#) наказав надавати державну підтримку громадським організаціям, що збирали гроші для надання допомоги співвітчизникам, і особисто пожертвував 1000 марок до фонду допомоги німцям, що голодували в Україні. Ця допомога потрапляла і до українців та поляків, що жили разом із

німцями. Місцеві комуністи називали її «гітлерівською» і, за наказом із Москви, примушували голодуючих відмовлятися від допомоги[78].

- Керівництво ВКП(б) та уряд СРСР відхиляли будь-яку допомогу з-за кордону голодуючим в Україні. На звернення [Української торговельно-кредитної організації Галичини «Центроспілка»](#) до радянського консула у [Львові](#) з пропозицією дозволити відправити голодуючим [Радянської України](#) один мільйон центнерів зерна, за кілька днів із [Москви](#) надійшла категорична відмова[79].

Намагання влади СРСР приховати наслідки Голодомору

Радянський протест у Берліні. Протест тов. Бессонова проти виступу Гітлера. БЕРЛІН, 18 травня. (ТАРС). Повірений у справах СРСР у Німеччині тов. Бессонов заявив сьогодні німецькому міністрові закордонних справ протест з приводу антирадянських випадів у промові [райхсканцлера Гітлера](#) на «Конгресі праці». Тов. Бессонов зазначив, що заяви Гітлера, які не відповідають дійсності, щодо господарського розвитку і становища СРСР, являють собою втручання у внутрішні справи СРСР, а своєю заявою про вигадані «мільйони, що померли від голоду», Гітлер став на чолі антирадянської кампанії, що провадиться у Німеччині[80].

Оригінальний текст (рос.)

«*Советский протест в Берлине. Протест тов. Бессонова против выступления Гитлера.*»

БЕРЛИН, 18 мая. (ТАСС). Поверенный в делах СССР в Германии тов. Бессонов заявил сегодня германскому министру иностранных дел протест по поводу антисоветских выпадов в речи рейхсканцлера Гитлера на «Конгрессе труда». Тов. Бессонов указал, что несоответствующие действительности заявления Гитлера о хозяйственном развитии и хозяйственном положении СССР представляют собой вмешательство во внутренние дела СССР, а своим заявлением о мнимых «миллионах, умерших с голоду», Гитлер стал во главе ведущейся в Германии антисоветской кампании.

Акти громадського стану в СРСР реєструвались нечітко. Навіть на найвищому державному рівні визнавались факти незадовільного обліку реєстрацій смертей та великий недооблік смертей в актах громадського стану СРСР.[81][82] Заступник начальника відділу населення і охорони здоров'я [ЦУНГО Держплану СРСР Михайло Курман](#) у довідці від 4 квітня 1934 року про результати обстеження постановки обліку природного руху населення в березні 1934 року вказує, що давались негласні вказівки записувати в документи заявлені родичами смерті від голоду словом «невідомо».[83] Загалом радянська державна статистика характеризувалася замовчуваннями, перекрученнями та фальсифікаціями.[84] Існує ряд радянських документів, які свідчать про незадовільний стан обліку померлих від голоду та вказівки влади не вказувати причини смертей від голоду.[85] Зокрема, спеціальний кореспондент газети «Правда», маючи владні повноваження, заперечив секретарю сільради села Дорогінка Фастівського району Київської області записані в книгах причини смертей від голоду та вилучив книги, в яких були записи смертей від голоду, стверджуючи, що жодного голоду в селі нема.[86] Однак, відповідно до даних Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні у Київській області, в селі Дорогінка загинуло від голоду десятки жителів цього села.[87]

У [СРСР](#) сам факт масових смертей від голоду замовчувався комуністичним режимом і навіть старанно приховувався. Кремлівське керівництво заборонило державним органам та закладам фіксувати в документах справжню причину смерті людей від голоду[88]. 6 лютого 1933 р. з'явилася партійно-державна директива: «Категорично заборонити будь-якій організації вести реєстрацію випадків опухання та смерті в результаті голодомору, крім органів ОДПУ». Сільрадам дали розпорядження при реєстрації смерті не вказувати причини. В 1934 р. надійшло нове розпорядження: всі книги ЗАГСів про реєстрацію смертей за 1932—1933 рр. відправити в спецчастини[89][90]. В документах зазначалося, що смерті від голоду не реєструються в ЗАГСах[91]. Є ряд документів, які свідчать про те, що смерті від голоду не

реєструвались в державних органах.[\[92\]\[93\]\[94\]\[95\]\[96\]\[97\]\[98\]\[99\]](#) В деяких випадках смерті від голоду не реєструвались, оскільки родичі померлих таємно вивозили трупи на кладовища.[\[100\]](#) Радянська влада вилучала та знищувала метричні книги записів смертей 1932—1933 рр. та архівні документи з інформацією про смерті від голоду[\[101\]](#). СРСР застосовував політику інформаційної блокади та дезінформації щодо масового голоду[\[102\]](#). Під час скорботних заходів пам'яті в США і Канаді на відзнаку 50-х роковин трагедії в компартійній інструкції говорилося: «нам невыгодно по данному вопросу вступать в открытую полемику с зарубежными националистическими писателями»[\[103\]](#). 1986 року [Іван Драч](#) вперше в Україні публічно вжив запозичене в діаспори слово «голодомор»[\[104\]](#), яке походило від слів *голод* і *мор*. В Україні вперше голод 1932—1933 років почали визнавати лише в 1988. Того року письменник [Олекса Мусяченко](#) вжив слово «Голодомор», яке швидко стало загальноприйнятим в українській публіцистиці, а з неї перейшло і до наукової історичної літератури[\[105\]](#).

17 вересня 1932 року — постанова політбюро ЦК ВКП(б) про депортацію кореспондента канадської газети «Дейлі Експрес» за публікацію інформації про «повстання та голодні бунти» в СРСР.

Доповідна записка ДПУ УСРР ЦК КП(б)У від 30 серпня 1933 року: прем'єр-міністр Франції Едуард Ерріо відвідав Харків, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Одесу, Київ «...цікавився головним чином двома питаннями: 1) чи є у нас голод, до того ж це питання він пов'язував, звичайно, з основним питанням про успішність чи крах колективізації і 2) національне питання...», але після розмов із представниками влади мав «...тверде переконання, що жодного голоду у нас немає і, хоча Альфан і Рей підкреслювали, що зовсім недавно голод в Україні був, він переконався, що ми вірно інформуємо його про минулі і тепер подолані труднощі»[\[76\]](#).

На початку 1980-х [КДБ СРСР](#) приймав провокативні заходи, націлені проти поширення правди про Голодомор на міжнародній арені[\[106\]\[107\]](#). Підтвердженням цьому можуть бути документи, з яких був знятий гриф таємності та які були оприлюднені громадськості.

Заперечення Голодомору

Полеміка стосовно Голодомору

Див. також: [Заперечення Голодомору](#)

[Президент України Віктор Янукович](#) і [Росії Дмитро Медведєв](#) вшановують пам'ять жертв голоду. [Національний меморіал пам'яті жертв Голодомору у м. Києві. 17 травня 2010](#)

Як в Україні, так і за її межами не досягнуто згоди стосовно подій, означених як Голодомор. Існують такі альтернативні точки зору щодо Голодомору в Україні:

- Жодного голодомору взагалі не було, а була [посуха](#) на значній території [СРСР](#) (а не лише в [Українській СРР](#)), в результаті чого у населення були певні проблеми з харчуванням. Кількість загиблих (мільйони) завищена з метою спекуляції.

- Апологети радянщини заявляють, що Голодомор був спричинений неврожаєм, але замовчують факти, що в інші роки при ще меншому урожаї голоду не було, що радянська влада під час Голодомору конфіскувала продукти харчування у селян, включаючи малоприсадатні та непридатні до споживання [сурогати їжі](#), забороняла та блокувала виїзд голодуючих поза межі України, здійснювала експорт зернових за кордон та зберігала значні запаси зерна в резервах^[5], відмовлялася приймати допомогу для голодуючих з-за кордону^[108], замовчувала та заперечувала факти масового голоду і загибель людей від нього. Для порівняння [Голод на Поволжі \(1921—1922\)](#) висвітлювався в ЗМІ, радянська влада збирала допомогу всередині країни та за кордоном для голодуючих Поволжя в 1921—1922 рр.^[109] Вони також називають деякі інші фактори Голодомору, як, наприклад, колективізацію, надмірний план хлібозаготівель, шкідництво ворогів радянської влади і т. д. з метою, щоб відвернути увагу від вказаних справжніх причин Голодомору та таким чином виправдати сталінський режим.
- Прихильники радянщини стверджують, що, відповідно до чисельних документів та свідчень, багато селян загинуло не від голоду, а тільки від хвороб. Однак вони не враховують те, що саме масове голодування, викликане конфіскацією продуктів харчування радянською владою, та пов'язані з ним стреси значно ослаблювали організм голодуючих та сприяли поширенню хвороб, які разом з голодом спричинювали масову смертність людей, що навіть підтверджується радянськими документами.^{[110][111][112][113]}
- Так, мільйони людей загинули в Україні від голоду, але:
 - Голод було викликано необхідністю експортувати значну кількість зерна для сплати закупівель передових технологій, необхідних для [індустріалізації СРСР](#), тобто метою було винятково зерно, а не загибель селян^[114]; (хоча насправді валютна виручка, отримана від експорту зернових під час Голодомору, становила незначну долю у загальному об'ємі валютної виручки^[115]).
 - Те, що в Україні ситуація (тобто кількість загиблих) була гіршою, ніж в інших частинах [СРСР](#), викликано лише «перегинами» тодішнього керівництва України.
 - Вилучення продовольства виправдано тим, що воно дозволило здійснити індустріалізацію, а індустріалізація — перемогти [Німеччину](#) у [Другій світовій війні](#). Разом з тим, саме постачання зерна з [СРСР](#) в тогочасну [Німецьку Державу](#) допомогло [Гітлеру](#) та його партії прийти до влади й поставити економіку Німеччини на «військові рейки».

Стосовно кваліфікації Голодомору як акту [геноциду](#) висловлюється теж певний спектр альтернативних думок: від того, що не можна кваліфікувати [геноцидом](#) події, що сталися до укладення міжнародного документу про [геноцид \(1948\)](#) до того, що, оскільки від голоду помирали не лише в [Українській СРР](#), то нема доказів про акцію, направлену проти [українців](#).

Протидія Росії

Головними апологетами [заперечення Голодомору](#) виступають офіційні урядові/президентські кола [Росії](#). «Російська форма „правди“ боїться оприлюднених документів, — вважає [Ярослав Грицак](#). — Вона не побудована на фактах, а, відтак, і архіви залишаються абсолютно закритими для вивчення»^[116].

За мотивацією, що дослідження українських істориків про Голодомор 1932—33 років «підривають авторитет російської влади», праці деяких українських науковців про Голодомор 1932—33 років, зараховано в Російській Федерації до «екстремістських видань». До переліку заборонених, що його оприлюднює Міністерство юстиції, включено працю українського правознавця й дипломата [Володимира Василенка](#) «Голодомор 1932—1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка»^{[116][117]} (рос. «*Голодомор 1932—33 годов в Украине как преступление геноцида*»). А також працю [Юрія Шаповала](#), [Володимира Пристайка](#) та Вадима Золотарьова «ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи». На думку українських науковців, наведені у заборонених книгах докази суперечать «концепції» нинішньої російської влади про «голод як спільне горе для країн колишнього Радянського Союзу і без особливостей в Україні», на підтвердження якої у Москві підготовлена багатотомна збірка документів «Голод в СРСР». «Підважуючи історичні міфи,

створені теперішньою російською владою, українські науковці „зазіхають“ на легітимність цієї влади і авторитет Росії, — вважає кандидат історичних наук Марта Гавришко. — А це вже небезпека. Тому ці видання і опинилися в списку „екстремістів“»^[116].

Росія також чинила тиск і шантажувала інші країни з вимогами не визнавати Голодомор геноцидом. У листопаді 2010 року сайтом «Wikileaks», серед інших, опубліковано таємну телеграму [Держдепартаменту США](#) від Посольства в Киргизстані, де зазначалося, що британському принцу [Ендрю](#) відомі факти тиску. Про них йому розповів, зокрема, [президент Азербайджану Ільхам Алієв](#)^{[118][119]}, про що, власне, йдеться в повідомленні:

Алієв отримав документ від президента [Медведєва](#), в якому зазначено, що якщо [Азербайджан](#) визнає більшовицький штучний Голодомор в Україні «геноцидом» в ООН, «то ви маєте забути про Нагірний Карабах взагалі».

«**Оригінальний текст (англ.)**»

Aliyev had received a letter from President Medvedev telling him that if Azerbaijan supported the designation of the Bolshevik artificial famine in Ukraine as «genocide» at the United Nations, «then you can forget about seeing Nagorno-Karabakh ever again».

Пресслужба Алієва назвала ці матеріали провокацією, однак, прямо не спростувала факт шантажу^[120].

Визнання та правова оцінка Голодомору

Дослідження та опублікування фактів про Голодомор

Див. також: [Інформаційна блокада довкола Голодомору](#)

«Кровопротиття на Дністрі (Розстріляно селян за спробу перетнути кордон)» — замітка у румунській газеті «Glasul Bucovinei» від 27 лютого 1932 року

На Заході факт Голодомору став широко відомим [29 березня 1933](#) року, коли [валлійський](#) журналіст [Гарет Джонс](#) опублікував свій відомий репортаж про існування Великого Голоду в Україні у [1932—1933](#) роках. Цей репортаж був надрукований у багатьох газетах включно з «Manchester Guardian» та «New York Evening Post».

Радянська влада намагалася заперечувати голодомор через своїх прихильників на Заході.

Уже через два дні після появи у західних газетах репортажу [Гарета Джонса](#), [31 березня 1933](#) року, газета «New York Times» опублікувала статтю власкора у [Москві](#) [Вальтера Дюранті](#) із запереченням факту Голодомору. Потім у приватній розмові з дипломатом цей журналіст фактично зізнався, що брехав, а його статті визнані спеціальною комісією газети «New York Times» незбалансованими. У той же час у 1933 році іноземним журналістам, які перебували в СРСР, фактично заборонили в'їзд в Україну та на [Північний Кавказ](#)^[121].

Окрім Джоунса, статті про Голодомор також публікували [Малколм Маггерідж](#), [Ріа Клаймен](#) та ряд інших журналістів. Їхні публікації зіткнулися з контркампанією заперечення з боку СРСР та прорадянськи налаштованих письменників та політиків, таких, як [Бернард Шоу](#), [Герберт Веллс](#), [Едуард Ерріо](#), які подорожували в СРСР і стверджували, що голодомор — це антирадянська пропаганда.

У лютому-березні 1932 року в Росії та в Україні побував кореспондент нью-йоркської єврейської щоденної газети соціалістичного спрямування [Мендель Ошерович](#). Він побачив і задокументував справжні факти та свідчення мешканців про голод в Україні, а після повернення написав і видав книжку [Як живуть люди в Радянській Росії: враження з поїздки](#), яка, проте, не отримала великого розголосу поза колами єврейських соціалістів Нью-Йорка. Лише у 2020 році книга перекладена англійською мовою та потрапила до людей, зацікавлених історичною правдою про Голодомор^[122].

У 1934 р. з СРСР повернувся австрійський хімік [Александр Вінербергер](#), який зробив у Харкові близько 100 світлин подій Голодомору. Завдяки підтримці [Евальда Амменде](#) та кардинала [Інніцера](#) вони були перепубліковані у кількох книжках і брошурах, і стали відомими Лізі Націй.

Спомини про роки Голодомору публікувалися під час німецької окупації, серед них було перше докладне статистичне дослідження [Степана Соснового](#) про число жертв Голодомору.

Ще більше відомостей з'явилося на заході внаслідок того, що велика кількість українських біженців та колишніх «остарбайтерів» опинилася за межами СРСР після 2-ї світової війни, де їм вже не загрожувала цензура.

Перші ґрунтовні дослідження фактів про Голодомор здійснив в кінці [1940-х](#) — на початку [1950-х](#) років [Дмитро Соловей](#) — у еміграції. Його роботи високо цінувалися спеціалістами, але не були широко відомими.

У повісті «[Все тече](#)» ([1955—1963](#)), яку вперше надруковано у [ФРН](#) 1970 року, [Василь Гроссман](#) описав події в Україні у [1933](#) році, зокрема, голодомор, репресії, антигуманність комуністичної ідеологічної системи. Цитата з повісті «Все тече» (переклад з російської):

А наказ — убити голодом селян в Україні на Дону, на Кубані, убити з малими дітьми... Шукали зерно, неначе не хліб це, а бомби, кулемети. Землю штрикали багнетами, шомполами, всі погребі перекопали, всі підлоги повиламували, у городах шукали. Вдень і вночі підводи скрипіли, пил над усією землею висів, а елеваторів не було, зсипали на землю, а навколо вартові ходять. Зерно до зими від дощу намокло, горіти стало — забракло в радянської влади брезенту мужицький хліб прикрити. А коли ще з сіл везли зерно, навколо пил піднявся, все в диму: і село, і поле, і місяць уночі. Один із глузду з'їхав: горимо, небо горить, земля горить! Кричить! Ні, небо не горіло, це життя горіло ... Пішов селами суцільний мор. Спершу діти, старі, потім середній вік...

Шпальта, присвячена Голодомору в американській газеті «Chicago's American»

У Меморандумі № 1 [УГГ](#) (листопад — грудень 1976 року), зазначалося: «З перших років сталінської диктатури геноциду і етноциду... Український народ, який протягом багатьох століть не знав голоду, у 1933 році втратив понад 6 мільйонів чоловік, які загинули від голодної смерті. Це був всенародний голод штучно створений органами влади: хліб відбирався до останньої зернини, руйнувалися навіть печі та господарчі прибудови в пошуках схованого зерна. Якщо до цього додати мільйони, розкуркулених, котрих цілими родинами вивозили до Сибіру, де вони цілими родинами помирали, то лише за якихось три роки (1930—1933) ми налічимо не менше десяти мільйонів цілком свідомо винищених голодом українців. Четверта частина українського населення»[\[123\]](#).

Наступний етап досліджень проведено після створення у [1984](#) році [Всесвітнім конгресом вільних українців міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні](#). У [1985](#) році Конгрес [США](#) створив [спеціальну комісію з дослідження фактів голоду в Україні](#), виконавчим директором якої був [Джеймс Мейс](#). Дослідження проводилися як в США (зусиллями вищезазначеної комісії), так, паралельно, і в Україні — після того, як стало відомо про створення американської комісії та було вирішено створити «антикомісію». Уперше в [СРСР 25 грудня 1987](#) року перший секретар ЦК [Компартії України Володимир Щербицький](#) у доповіді, присвяченій 70-річчю утворення [УРСР](#), згадав про факт голоду. Згадування було побіжним («5—6 рядків»), і причиною голоду оголошено «посуху», але принципово новим було визнання самого факту — раніше (і то дуже зрідка) дозволено було згадувати лише про «нестачу продуктів». Є підстави стверджувати, що це визнання було вимушеним — з огляду на очікуване оголошення результатів роботи американської комісії. [18 лютого 1988](#) року «Літературна Україна» опублікувала доповідь Олекси Мусієнка на партійних зборах Київської організації [Спілки Письменників України](#). Вітаючи курс нового керівництва [КПРС](#) на десталінізацію, Мусієнко звинуватив [Сталіна](#) у здійсненні в республіці жорстокої хлібозаготівельної кампанії, наслідком якої став голодомор [1933](#) року.

Використане в цій доповіді слово «голодомор» було новотвором письменника.

На початку липня [1988](#) року на XIX конференції [КПРС](#) в [Москві](#) виступив [Борис Олійник](#). Зупинившись на сталінському терорі [1937](#) року, він цілком неочікувано для присутніх завершив цю тему так:

А оскільки в нашій республіці гоніння почалися задовго до 1937-го, треба з'ясувати ще й причини голоду 1933-го, який позбавив життя мільйони українців, назвати поіменно тих, із чиєї вини сталася ця трагедія.

В Україні на початку ХХІ століття одним з найвідоміших дослідників голодомору є [Станіслав Кульчицький](#).

Визначення причетних до здійснення Голодомору

Докладніше: [Список організаторів Голодомору](#) та [Суд над організаторами Голодомору в Україні](#)

Починаючи з 2008 року, [Служба безпеки України](#) почала оприлюднювати списки осіб, причетних до здійснення Голодомору в Україні в 1932—1933 роках. За словами директора архіву СБУ [Володимира В'ятровича](#), для встановлення цих осіб широко застосовуються партійні документи, аби визначити відповідальних за Голодомор вже на районному рівні. 22 травня 2009 року [Служба безпеки України](#) порушила кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого частиною 1 статті 442 Кримінального кодексу України за фактом здійснення Геноциду в Україні у 1932—1933 роках, від якого загинули мільйони людей^[124].

У листопаді названо звинувачених по справі, першим з яких фігурував [Йосип Сталін](#). 5 січня 2010 року президент України [Віктор Ющенко](#) заявив, що [Генеральна прокуратура України](#) передала справу до суду. 12 січня 2010 року Апеляційний суд міста Києва почав розгляд справи^[125]. Суд визнав,

що [Сталін](#), [Молотов](#), [Каганович](#), [Постишев](#), [Косіор](#), [Чубар](#) та [Хатаєвич](#) вчинили злочин геноциду, передбачений частиною 1 статті 442 [Кримінального кодексу України](#) (геноцид), який відповідно до Конвенції ООН від 26 листопада 1968 року не має терміну давності, та закрити кримінальну справу на підставі пункту 8 частини 1 статті 6 [Кримінально-процесуального кодексу України](#), у зв'язку з їхньою смертю^[126].

14 січня 2010 президент України звернувся до лідерів інших держав Східної Європи, які постраждали від комуністичних режимів — [Росії](#), [Польщі](#), [Грузії](#), [країн Балтії](#) та інших — з пропозицією про підписання угоди про створення міжнародного трибуналу над злочинами комунізму^[127].

[Російська Федерація](#), яка представляє себе на світовій політичній арені правонаступницею [Радянського Союзу](#), відмовляється визнавати голодомор 1932—1933 років і в офіційному зверненні президента Росії Дмитра Медведєва від 14 листопада 2008 року використовує слово «голодомор» тільки в лапках^[128]. Небажання Росії визнати Голодомор навіть просто злочином спричинене взятим в останні роки російським керівництвом курсом виправдовування та відбілювання злочинного радянського минулого, у тому числі сталінського періоду історії СРСР. Вище керівництво Росії воліє, щоб тема Голодомору взагалі не згадувалась, як така, що очорнює злочинне радянське минуле, до якого Росія має стосунок як правонаступник СРСР. У Росії суди приймають рішення, якими забороняється поширення деякої української історичної літератури: переважно історичних книг про Голодомор та злочини НК—ДПУ—НКВС в Україні^[129].

Спираючись на міжнародний досвід проведення судів і трибуналів стосовно геноцидних дій на [Балканах](#), у [Руанді](#) та [Судані](#), юридичну відповідальність держави за наміри вчинити геноцид або незапобігання йому, Федеральний суддя США [Богдан Футей](#) вважає, що Російська Федерація, до якої перейшло 95 % власності СРСР, найбільшою мірою відповідає і успадковує відповідальність за дії та злочини радянських часів. Свого часу над тим, щоб досягти відповідного визнання в ООН, працювало багато експертів. Однак з політичних причин російська сторона заявила протест, заблокувавши навіть дебати із цього питання у [Раді Безпеки ООН](#). Україні варто спробувати звернутися до Міжнародного трибуналу ООН у Гаазі. Україна сама має подавати судовий позов на РФ. За судовим прецедентом, що виник під час процесу «Боснія і Герцеговина проти Сербії» 2007 року, встановлено, що існує відповідальність держави за акти геноциду, хоча Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948 року) й не містить окремих положень, які передбачають відповідальність держави. Остання навіть може бути притягнута до відшкодування потерпілим. У випадку Голодомору 1932—1933 років залишилося не багато живих свідків (зокрема, ті, хто дітьми пережив катастрофу), але є їхні родини, які можуть позиватися за те, що родичі потерпіли від Голодомору. Нині Україні потрібно діяти різними способами. Зокрема, й далі намагатися досягти визнання Голодомору геноцидом в ООН, а

також вести переговори з окремими країнами. Попри всі перепони, уряд України зобов'язаний і надалі працювати над тим, щоб ООН визнала Голодомор геноцидом^[130]. [Рафал Лемкін](#), першим із фахівців міжнародного права, зокрема у статті «[Радянський геноцид в Україні](#)» визначив злочин сталінського комуністичного режиму Голодомор як [геноцид](#) та проаналізував [геноцид в Україні](#) в контексті міжнародного права^{[131][132][133]}. Також злочинні дії представників сталінської влади, що спричинили смерть людей голодом, кваліфікувалися згідно з нормами тогочасного радянського кримінального законодавства як вбивство^{[14][134]}.

Спогади очевидців

«Тоді був неврожай, засуха. А ще відбирала влада те, що виростили люди. Ті, що відбирали, документів не пред'являли. Люди їм не заперечували... Приходили чоловіки — 4—5 осіб. З'являлися в вечірній час. Забирали зерно, продукти, дивилися по горшках, яка є їжа — і з'їдали або виливали. Приходили щоденно. Люди від них усе ховали, закопували. Але сховати було неможливо. Вони шукали із шомполами, переколювали геть усе. Люди їли, що було: в полі мерзлу картоплю, мишей, котів, липові листки, корінці, ягоди, гриби, їжаків, відростки від калини, які підпікали або їли сирими. Всі голодували. Дуже багато вмирало людей, цілими сім'ями. Ховали їх попід хатами. На них нема ні хрестів, ні пам'ятників. їх згадують ті, хто zostався живим. В їх смерті я виню лише владу.»

Заріцька Станіслава Іванівна, 1923 р. н., село Яворівка Житомирської обл.

«Пам'ятаю, тоді у людей все забирала влада — проводила „викачку“. Робили це місцеві. Людей залишали без засобів існування. Виживали хто як міг. З липи здирали кору, сушили і пекли коржі, з сосни ламали відростки, їли шишки, вживали різні корінці, дикий бур'ян, варили борщ з кропиви. Їли горобців, їжаків, собак, котів. У кого було що міняти, то міняли на їжу.»

Патлатюк Ядвіга Миколаївна, 1922 р. н.

«Наш дід ховав у ямах. Під ліском, в огороді, саду. І в полі. Ставив мітки. Ставив траву, щоб виглядала з-під снігу. Буряки, які садили в огороді, не викопували. А вже викопували мерзлимими. Мерзле не заберуть. А ми це їли. Літом збирали колоски, ходили шукали ховрахів, ловили деркачів на лузі, їли голубів. У діда була голубятня, поступово з'їли. Пропала у нас собака, то дід казав, що вовки з'їли. Вони приходили, я їх бачив. А потім уже нам сказала мати, що ми ту собаку з'їли. Комсомольці попереджали родичів. Своїм знайомим, щоб ховали картоплю і поживу, щоб вижити. Так за те потім їх розстріляли.»

Циба Василь Іванович, 1928 р. н., село Райгородок Чернігівської обл^[135]

«Я виступаю з цієї важливої трибуни України не тільки як Предстоятель Української Православної Церкви Київського Патріархату, а й як один з останніх свідків Голодомору, бо мені в 32-33 роках було чотири роки. І я добре пам'ятаю, що відбувалося. Тільки я не розумів тоді, яка причина того, що, як батьки говорили, врожай був великий, а хліба не було[...] Перша [причина голодомору]: це те, що на той момент перепис населення показав, що українців — 85 млн, а росіян — 65 млн. Тому безбожне радянське керівництво вирішило знищити українців, щоб не переважали над росіянами. В результаті того Голодомору, перепис 1939 року вже показав, що кількість українців становила лише 65 млн, а росіян — збільшилася. Друга: Зробила свою справу цитата Бухаріна: „Хто володіє хлібом, той має владу“. А хлібом володіли українські селяни. Почався процес, щоб хліб передати у руки радянської влади, а українські селяни відмовлялися йти в колгоспи[...]Визнання Голодомору Геноцидом — це те, що сьогодні утверджує нашу державу. Український народ укріплюється і зміцнюється. Нас знищували, а ми живі і не тільки живі, а й утверджуємося. Наші молоді хлопці на сході України захищають нашу державу, віддаючи і тіло, і душу за нашу свободу. Це правда, бо в рабстві жити ми не хочемо і

не будемо[...] Росіянам хліб давали [а українцям ні]. Я думаю що з часом весь світ визнає що це був геноцид а не звичайний голод»

Патріарх [Філарет \(Денисенко\)](#) нар. 1929, [Благодатне](#)[136].

Інші свідоцтва Голодомору

Про свій біль розповідає уродженка села [Велика Василівка Любашівського району Одеської області](#), Шкарупа (дівоче прізвище Чубак) Віра Єфремівна, 1928 року народження:

«Я була малою дитиною, всього осягнути і запам'ятати не могла. На жаль, багато імен стерлося з пам'яті. Але рідних своїх не забути. Першим помер з голоду батько Чубак Єфрим Антонович. Важко і довго мучився, весь опух, лежав, не маючи змоги підвестися. Мати, довідавшись, що активісти з “мітли” хочуть забрати у нас корівоньку, швидко, за півціни, продала її. А вже під вечір у двері стукали сільські активісти: Солоїда Дем'ян та Колісніченко Архип. Нашивидкоуруч сховавши гроші за затулу, побігла відчиняти двері, які ледь витримували удари кованих чобіт. Та де там... Нишпорки швидко знайшли гроші, забрали все до останньої копійки. Не зупинило їх навіть те, що господар, хрипівши, конав на лаві. Похоронили його через кілька днів на ряднині, бо на труну вже грошей не було. Слідом за батьком померли і брати: Дмитро та Федір, сестри: Тетяна та Онися. Вижили лише мама, я і сестра Катерина.» [137]

Морозюк Феодосія Никифорівна уродженка села [Велика Василівка Любашівського району Одеської області](#), 1927 року народження розповідає:

«Важкий був рік 1932. Неврожай, викликаний засухою, був досить відчутним, але справжнє горе несли з собою активісти з “мітли”. Батько, Никифор Євдокимович, з матір'ю, Єлизаветою Юстимівною, потайки вночі закопали мішок пшениці під будою собаки Фріми. Не забарилися і активісти: голова колгоспу Мартинюк Іван Григорович, Солоїда Дем'ян та баба Гася Солоїда.»[138]

Поки чоловіки шукали зерно, баба Гася почала улесливу розмову з маленькою Федосею:

— Скажи, Федосю, а чи є в тата пшеничка?

— Є, — відповіла наївна дівчинка.

— А де тато її тримає?

— У собаки під хвостом.

— Тю на тебе, дурепа, придумала ж таке.» [138]

Забула, мабуть, баба Гася стару мудрість: “Вустами дитини говорить істина”. Так і пішли непрохані гості ні з чим.

Про страхіття Голодомору в сусідньому селі [Шайтанка Любашівського району Одеської області](#) розповідає Яковенко (дівоче прізвище Коростієнко) Катерина Василівна, 1927 року народження:

«Пам'ятаю, як до нашого двору завітали активісти з “мітли” — Ганна Шайтан, Ніна Даценко та інші. Нишпорили по всіх закутках, шукаючи зерно.

Радості їхній не було меж, коли знайшли в сараї закопану пшеницю. Батько, аби не арештували, сховався за дітьми на лежанці. Ми тихенько сиділи, звисивши ноги, і зиркали спідлоба на непроханих гостей. Але Ганна Шайтан розгледіла в закутку батька і, незважаючи на те, що він жестом показував: “Мовчи” — адже, все-таки, була сусідка, виказала його.

Батька, Коростієнка Василя Івановича 1904 року народження, заарештували і доправили до райцентру Троїцьке. Вбита горем мати, супроводжувала його. Назад поверталася пізно. Був сильний мороз. Коли зайшла до хати, перед очима постала моторошна картина: перелякані діти, вибите вікно, затулене подушкою, а посеред хати викопана яма, — то активісти гадали, що зерно закопане і в хаті. Від сильного морозу, ноги в матері примерзли до чобіт. Зняти чоботи змогла, лише потримавши ноги в мисці з водою.

Тата через декілька днів випустили. Можливо тому, що слідчий попався добрий. На його питання: “За що сидиш?” — тато відповів: “Не знаю”. А можливо тому, що камера тимчасового утримання була переповнена.

Коли настала весна, знесилені люди почали ходити в колгосп на роботу. За це отримували хоч якусь їжу. Проте, добре платили: аж один кілограм борошна, тим, хто збирав по селі померлих.

Траплялось таке, що забирали людей ще живих. Якось, проходячи біля підводи з мерцями, бачила, як один чоловік ще рухав ногою. Люди ставали байдужими, як до чужого, так і до власного горя. Живі перестали звертати увагу на мертвих. Пам’ятаю розмову жінок, котрі йдучи на роботу, зустріли чоловіка з підводою, що збирав мерців:

— Заїдеш, мого забереш.

— До мене теж заїдь, двох забери.»[\[139\]](#)

Розповідь Батажан Дар’ї 1928 року народження, жительки села Новоселівка(нині західна частина села [Шайтанка Любашівського району Одеської області](#)):

«Наша сім’я налічувала 11 чоловік: батьки і 9 дітей. Першим помер в 1932 році батько — Батажан Андрій Федорович. Було йому на той час 52 роки. В 1933 році на 48-ому році життя померла мати — Батажан Катерина Федосіївна. Хоронили її в ящику. Діти самі віднесли її на цвинтар. Самі ж і викопали яму. Коли маму несли в ящику, в ній всередині все булькало. Через два дні під хатою на сонечку повмирали з опухлими головами і животами Гаврило, 1903 року народження, Карпо, 1902 року народження, та Яків, 1924 року народження. Не набагато довше прожила Маня, 1925 року народження. Коли вранці я почала її будити, щоб збиратися в дитячий садок, то вона вже була мертва.

Те, що я залишилась жива, повинна завдячувати брату Івану. Він був старший.

Ходив до колгоспу, насаджував лісополоси. За роботу щодня отримував пляшку молока і шматок макухи. Ділив на всіх. В мене тоді опухли голова і живіт, ноги були дуже тоненькими. Ніхто не міг подумати, що я виживу.

Сестра Варка казала брату: "Не давай їй їсти, може, хоч ми залишимося живі". Проте Іван потайки в рукав ховав для мене шматочок макухи.

По сусідству з нами жив Думанський Северин, то він 3-ох померлих дітей замотав в одне рядно і погрузив на підводу. Так 3-ох і схоронив в одну яму.

Від голоду померли і батьків брат Батажан Мартин Федорович, і його дружина — Ганна, і четверо їх дітей. Пам'ятаю лише, що одного звали Карпо.

Також померли від голоду батькова сестра Тіщенко Олександра Федорівна, її чоловік — Гаврило. З шести їхніх дітей померло четверо. Одну з померлих звали Маруся.» [\[140\]](#)

Визнання Голодомору геноцидом

Докладніше: [Визнання Голодомору геноцидом](#)

- — Країни, які офіційно визнали Голодомор актом геноциду.
- — Країни, які офіційно засудили Голодомор, як акт винищення людства.
- — Країни, які офіційно не визнали Голодомор актом геноциду і не засудили його.

15 травня 2003 року [Верховна Рада України](#) в офіційному зверненні до народу України визнала Голодомор актом [геноциду](#), але не прийняла постанови, поданої на її розгляд, щодо цього питання, обмежившись лише офіційним зверненням, що майже не має юридичної ваги.

Напередодні прийняття звернення, віцепрем'єр-міністр [Дмитро Табачник](#), представляючи депутатам доповідь про Голодомор, зазначив^[141]:

« Ми мусимо донести до світу, що штучні голодомори радянської епохи були нашим українським Голокостом. Це був свідомий геноцид українського народу, який наклав свій безжалюгідний відбиток на всю нашу історію, на національну самосвідомість »

[28 листопада 2006](#) року Верховна Рада України ухвалила закон [«Про Голодомор 1932—1933 років в Україні»](#), який трактує події 1932—1933 років, як геноцид українського народу. Рішення було ухвалене 233 голосами. Від [Партії регіонів](#) проголосувало 2 депутати ([Ганна Герман](#) і [Тарас Чорновіл](#)), від [БЮТ](#) — 118, від [блоку «Наша Україна»](#) — 79, від [Соцпартії](#) — 30, позафракційних — 4. Фракція комуністів за законопроект, поданий Президентом України, не голосувала у повному складі.

Голодомор в Україні 1932—1933 років офіційно визнали [геноцидом](#) українського народу наступні держави^[142]:

- [Австралія](#) (2003/2008^[143])
- [Бразилія](#) (2022^[144])
- [Ватикан](#) (2001^[145], 2003^[146])
- [Грузія](#) (2005^[143])
- [Еквадор](#) (2007^[143])
- [Естонія](#) (1993^[143])
- [Канада](#) (2003/2008^[143])
- [Колумбія](#) (2007^[143])
- [Латвія](#) (2008^[143])
- [Литва](#) (2005^[143])
- [Мексика](#) (2008^[143])
- [Парагвай](#) (2007^[143])
- [Перу](#) (2007^[143])
- [Польща](#) (2006^[143])
- [Португалія](#) (2017^[147])
- [США](#) (2018,^[148]^[149])
- [Угорщина](#) (2003^[143])
- [Україна](#) (2006)
- [Чехія](#) (2022^[150])

Ще ряд країн в офіційних зверненнях засудили Голодомор як акт винищення людства, вчинений тоталітарним сталінським режимом або вшанували пам'ять його жертв, зокрема:

- [Андорра](#) (2009^[151])
- [Аргентина](#) (2007^[143])
- [Бразилія](#) (2007^[152]^[153])
- [Іспанія](#) (2007^[154])
- [Італія](#) (2004^[155], 2007^[156])
- [Словаччина](#) (2007^[143])
- [США](#) (2003, 2006^[143], 2008^[157])
- [Чехія](#) (2007^[143]^[158])
- [Чилі](#) (2007^[159])
- [Ізраїль](#) (план. 2018^[160]) — станом на серпень 2020 року рішення не прийняте.

У [листопаді 2003](#) року 58-ма сесія [Генеральної асамблеї ООН](#) ухвалила «Спільну заяву з нагоди 70-ї річниці Великого голоду 1932—1933 років», де він визнавався національною трагедією українського народу. За ухвалення Спільної заяви проголосували 64 держави-члени [ООН](#), у тому числі [Росія](#)^[161]^[162].

[23 жовтня 2008](#) року [Європарламент](#) визнав^[163]^[164] Голодомор в Україні злочином проти людства і висловив співчуття українському народу.

[28 квітня 2010](#) року [Парламентська асамблея Ради Європи](#) схвалила резолюцію про вшанування пам'яті загиблих в результаті голоду 1932—1933 років в Україні та інших республіках колишнього Радянського Союзу, вшанувавши пам'ять загиблих від голоду і засудивши жорстоку політику сталінського режиму. ПАРЄ також зазначила, що «в Україні, яка постраждала найбільше від насильницької колективізації, Голодомор визнаний геноцидом рішенням Верховної Ради»^{[165][166]}.

Геноцидом українського народу Голодомор визнають [католицька церква](#)^{[145][146]}, [Константинопольська православна церква](#)^[167], [Українська православна церква — Київський патріархат](#)^[168], [Українська православна церква \(Московський патріархат\)](#)^[169] та [Українська автокефальна православна церква](#)^[170].

[20 вересня 2017](#) року, Президент України [Петро Порошенко](#), в ході загальних дебатів 72-ї сесії Генеральної асамблеї [Організації Об'єднаних Націй](#) закликав держави-члени ООН визнати Голодомор в Україні в 1932—1933 роках геноцидом українського народу. «Я закликаю держави-члени ООН прийняти власне історичне рішення про визнання Голодомору актом геноциду», — заявив він^[171].

[4 жовтня 2018](#) року, [Сенат США](#) одностайним рішенням ухвалив двопартійну резолюцію, в якій Голодомор 1932—1933 рр. визнається геноцидом українського народу. «Сенат США одностайним рішенням ухвалив двопартійну резолюцію, яка стала першим в історії правовим актом Конгресу США, де Голодомор 1932—1933 років визнається геноцидом українського народу», — про це повідомило посольство України у США^[148]. А 12 грудня 2018 року Палата представників Конгресу Сполучених Штатів одногосним рішенням ухвалила резолюцію, у якій Голодомор 1932—1933 років визнається штучно створеним та визначається як геноцид українського народу^[149].

[26 травня 2021](#) року, штат [Техас](#) (США) на місцевому законодавчому рівні визнав Голодомор 1932-33 років геноцидом українського народу та визначив листопад 2021 року місяцем пам'яті про жертв цієї трагедії. Таким чином, Техас став 23-ім американським штатом, який визнав геноцидом Голодомор 1932-33 років в Україні^[172].

Рятівники людей від Голодомору

Докладніше: [Список рятівників людей від Голодомору в Україні \(1932—1933\)](#)

Голодомор у мистецтві

Докладніше: [Голодомор у мистецтві](#)

Один з варіантів картини «*Людина, що біжить*» роботи [Казимира Малевича](#), також відомій під назвою «*Селянин поміж хрестом і мечем*» є звинувачувальним актом Великого Голоду.^[173] «Образ селянина, який біжить через пустельний пейзаж, є красномовним свідченням катастрофи.»^[174]

[Мирослав Скорик. Мелодія](#)

Музика [М. Скорика](#) лягла в основу пісні [Б. Стельмаха](#) «Свіча» (в пам'ять Голодомору)

При проблемах з прослуховуванням гляньте у [довідку](#).

Тема Голодомору вперше була яскраво-трагічно розкрита в художніх творах українських письменників діаспори. Серед українських письменників [Олександр Корж](#) вперше порушив тему Голодомору у своєму творі «*Степова доля*»^[175]. Так у [романі «Марія» \(1934\)](#) [Уласа Самчука](#) показана жахлива картина голодомору та трагедія роду. У той же час [Василь Барка](#), якому вдалося пережити Голодомор, відтворює картину фізичного винищення сім'ї Катранників на [Слобожанщині](#) у романі «*Жовтий князь*» (1963).

За [радянської влади](#) тема Голодомору була заборонена, але це не означає, що про неї не писали. Так, нещодавно були розшукані ненадруковані вірші [Андрія Малишка](#)^[176], написані ще в 1964 році, в яких згадується Голодомор:

...Із тридцять третім голим роком,
Голодно-голим та німим,
Та тричі пухлим. Хай би з ним
« Поїли б кору і комору, »
Траву і шкуру, цвіль і міль,
Та мерли б жовті, як з похміль,
Без трун понесені із двору.
Нізащо. Просто. Без вини.

Також у повісті [Анатолія Дімарова](#) «На коні і під конем» (розділ «Земляні млинці»), уперше опублікованій у [1973](#) році, міститься наступна згадка про Голодомор^[177]:

« В ту страшну, голодну весну, коли й земля, здавалося, стогнала: «Їсти!», навіть діти не бавилися в свої звичайні ігри, а гралися в їжу. Випікали з чорної, розмоченої дощами землі пишні перепічки та млинці, варили з назбираних камінців галушки та вареники. Потім ходили одне до одного в гості, церемонно припрошуючи покуштувати багатих страв, розпускаючи неіснуючі ремінці на розбухлих від лободи та полови животах. »

Також у своєму листі-памфлеті [«Чому я не хочу вертатись до СРСР?»](#) відомий український письменник в еміграції [Іван Багряний](#) спочатку натякає на чисельні втрати у часи Голодомору, а потім й прямо говорить^[178]:

Візьміть Малу Радянську Енциклопедію видання 1940 року, розкрийте її на букву «у» і прочитайте в рубриці «УРСР», що там написано.
Це документ. А написано там чорним по білому, хоч і дрібним друком, що Радянська Україна за переписом 1927 року мала українського населення 32 мільйони, а в 1939 році, цебто по 12 роках... 28 мільйонів. Всього лише 28 мільйонів! Де ж ділися 4 мільйони людей проти 1927 року? А де дівся приріст, що за 12 років мав бути щонайменше 6-7 мільйонів? Разом це виносить яких понад десять мільйонів. Де ж вони ділися ці 10 мільйонів українського населення? **Що з ними сталося в країні «цвігучого соціалізму»?**

В 1933 році більшовики організували штучно голод в Україні. Перед очима цілого світу українське селянство вимирало цілими селами й районами...

З початком [Перебудови](#) ця тема дедалі більше висвітлюється і в Україні (спочатку, несміливо, — радянській, відтак — у незалежній).

У романі «Кара без вини» [Андрій Гудима](#) звертається до жахливих подій, що внаслідок безглуздої сталінської тоталітарної політики мали місце в Україні у 1932—1933 роках. П'єса [Олеся Барлога](#) [«Дерева спізнюються на автобус»](#) звертається до теми політичної та мистецької кон'юнктури початку XXI століття навколо теми Голодомору. Цей твір увійшов до лідерів конкурсу сучасної драматургії [«Драма.UA»](#) у 2012 році і був надрукований у однойменній збірці.

Кінематограф

Про Голодомор знято велику кількість фільмів і телепередач, найвідомішими з яких є^[179] (де не вказано країну-виробника, мається на увазі Україна): [«Незнаний Голод»](#) (1983, Канада)^[180], [«Жнива розпачу»](#) (1984, Канада), [«33-й, свідчення очевидців»](#) (1989), [«Під знаком біди»](#) (1990), [«Великий злам»](#) (1993), [«Пієта»](#) (1993), [«Українська ніч»](#) (2002), [«Час темряви»](#) (2003), [«Голодомор 1932—1933 рр.»](#) (2004, Угорщина), [«Великий Голод»](#) (2005)^[181], [«Гайна пропавшей переписи»](#) (2005, Росія), [«Голодомор. Технології геноциду»](#) (2005), [«Голодомор. Україна»](#) (2005), [«Голодомор. Україна, XX століття»](#), [«Жити заборонено»](#) (2005), [«Радянська історія»](#) (2008, Латвія).

Художні фільми

- [«Голод — 33»](#) (Україна, 1991)^[182],
- [«Маленьке життя»](#) (Україна, 2008),
- [«Поводир»](#) (Україна, 2014),

- [«Номер 44»](#) (США, 2015),
- [«Гірки жнива»](#) (Канада, 2016).
- [«Ціна правди»](#) (Польща, Україна, Велика Британія, 2019).
- [«І будуть люди \(телесеріал\)»](#) (Україна, 2020).

Музика

Українські композитори створили вокально-оркестрові твори на тему Голодомору. Найвідомішим є реквієм «Панахида за померлими з голоду» [Євгена Станковича](#) на слова [Дмитра Павличка](#) (1993). Приблизно в той же час з'явилася «Дума про тридцять третій» для мішаного хору та солістів [Геннадія Саська](#) на вірші [Михайла Ткача](#). Ораторія [Олександра Яковчука](#) на текст [Василя Юхимовича](#) «Тридцять третій» відзначається тим, що крім очевидного для твору такої тематики трагедійного звучання, в ній наявні і сатиричні мотиви, пародіювання бравурних радянських маршів. [Бретонський](#) фолк-виконавець [Денез Прижан](#)^[en] присвятив подіям Голодомору композицію «Gwerz Kiev»^{[183][184]}. У вітчизняній [рок-музиці](#) тематично відображено зокрема [Natural spirit](#) піснею «33 (Жовтий Князь)».

Вшанування пам'яті жертв

Офіційне вшанування пам'яті жертв Голодомору, в тому числі, визнання його геноцидом українського народу, розпочалося за ініціативи української діаспори у [США](#) та [Канаді](#). Так, починаючи з [1983](#) року, в столиці [канадської](#) провінції [Альберта](#) місті [Едмонтоні](#), в мерії міста щорічно проводиться відзначення річниці Голодомору. На офіційній частині заходу традиційно присутні мер міста й керівники провінції. Біля входу до мерії встановлено перший у світі пам'ятний знак на вшанування річниці Голодомору «Розірване кільце життя». У [1988](#) році [Конгрес США](#), а в [1989](#) році — Міжнародна комісія юристів офіційно визнали голодомор [1932—33](#) років актом геноциду проти української нації.

Четверта субота [листопада](#) в Україні визнана [Днем пам'яті жертв голодоморів](#).

Меморіальні заходи проводяться як в Україні, так і поза її межами. Щорічно, цього дня проводиться [всеукраїнська акція «Запали свічку»](#).

Найбільш монументальними серед пам'ятників жертвам Голодомору є [меморіали у Києві](#) та [Харкові](#). Пам'ятники жертвам Голодомору встановлені також у [Дніпрі](#), [Одесі](#), [Миколасві](#), [Кропивницькому](#), [Луганську](#), [Сумах](#), [Черкасах](#), [Коломиї](#), [Білій Церкві](#) та багатьох інших українських містах і селах. За кордоном пам'ятники встановлені в [Едмонтоні](#), [Калгарі](#), [Вінніпегу](#) та інших містах^[185]. Піднесення до [Національного меморіалу пам'яті жертв Голодоморів](#) символічних горщиків з зерном та свічками (лампадками), а також посадка кущів калини поблизу меморіалу є обов'язковим пунктом в протоколі офіційних візитів лідерів держав до Києва.

До 80-х роковин Голодомору в Україні 1932—1933 років в [Гарвардському університеті](#) підготували спеціальний [атлас](#), який дозволяє відобразити масштаби трагедії на картах^{[186][187]}.

- Жалобний мітинг. [Михайлівська площа](#) у Києві. [25 листопада 2006](#).

Свічки і колоски як символ пам'яті.

Ушанування жертв Голодомору.

Президенти [П. Порошенко](#), [Л. Кравчук](#), [Л. Кучма](#), [В. Ющенко](#), [2015](#).

У листопаді 2016 року [США](#) висловило солідарність з українським народом у вшануванні пам'яті жертв Голодомору, однією з найстрашніших трагедій сучасної історії, йдеться в офіційній заяві [Білого дому](#), приуроченого до річниці трагедії [1881](#).

У цьому місяці США приєднуються до солідарності з українським народом у всьому світі в пам'ять жертв Голодомору, однією з найстрашніших рукотворних трагедій сучасної історії. 83 роки тому, понад 3 млн осіб в Україні загинули в результаті нещадної політики [Йосипа Сталіна](#)

Пам'ятники

Докладніше: [Пам'ятники жертвам Голодомору в Україні \(1932—1933\)](#)

Галерея

 «Засвіти свічку» біля пам'ятного знаку у столиці [України](#) — [Києві](#).

 Емблема жалобних днів за жертвами Голодомору.

• Ювілейна монета на честь 75-ї річниці Голодомору.

- Монумент у [Києві](#).

• Монумент у [Обухові Київської області](#).

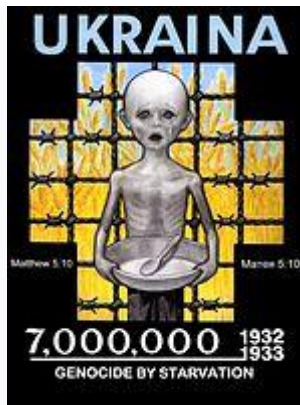

• Монумент у [Луганську](#).

- Монумент у селі [Довгалівка](#) Вінницької обл.
- Меморіальний хрест у селі [Долотецькому](#) Вінницької обл.

• Меморіал у [Вінніпезі](#).

🇦🇺 [Австралія](#) Плакат художника [Леоніда Денисенка](#) з [Австралії](#).

🇨🇦 Меморіал у [Віндзор, Онтаріо](#).

🇺🇸 [Церква святого Андрія](#) у [Саут-Баунд-Брук](#). Збудована [1965](#) року в пам'ять Голодомору в Україні.

- 🇩🇪 Жалобна хода в пам'ять жертв голодомору у [Мюнхені](#).
- 🇵🇱 Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932—1933, Плянти, Старе Місто, Краків, Польща.
- 🇵🇱 Монумент в [Любліні](#).

Пошана тим, хто пішов під час Голодомору 1932—1933 років.

- Пам'ятник в [Житомирі](#), на майдані Путятинському.

 Марка [Укрпошти](#) «Голодомор 1932-1933» (2003)

 Іспанська поштова марка, присвячена річниці Голодомору.

Голодомор 1932—1933 у сестринських Вікіпроєктах	
	Цитати у Вікіцитатах?
	Голодомор 1932—1933 у Вікісховищі?

Див. також

- [Голодомори в Україні](#)
- [Блокада УСРР \(1932—1933\)](#)
- [Визнання Голодомору геноцидом](#)
- [Причини Голодомору](#)
- [Радянський геноцид в Україні](#)
- [Геноцид українців](#)
- [Заперечення Голодомору 1932—1933](#)
- [Голод у СРСР](#)
- [Голод у СРСР \(1932—1933\)](#)
- [Колективізація в СРСР](#)
- [Сурогатні страви часів Голодомору](#)
- [Голод у Казахстані \(1932—1933\)](#)
- [Перелік населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1932—1933, Донецька область](#)
- [Демографічні втрати України в першій половині ХХ століття](#)
- [Список голодів](#)
- [Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні](#)
- [Бібліографія Голодомору 1932—1933 років](#)
- [Постгеноцидне суспільство](#)
- [План голоду](#)
- [Великий голод в Ірландії](#)
- [Голокост](#)
- [Національний музей Голодомору-геноциду](#)
- [Крадіжка українського зерна Російською Федерацією](#)

Примітки

1. ↑ [На могилах мертвих не сперечаються. Заява Асоціації дослідників голодоморів в Україні.](#) Україна Молода. 21 грудня 2021.
2. ↑ [James E. Mace](#) (22 серпня 1986). [Secret Of Ukrainian Genocide Must Not Be Forgotten Tragedy.](#) *The Vindicator.* *The Los Angeles Times.* с. 8, 9. Архів [оригіналу](#) за лютий 1, 2021. Процитовано грудень 5, 2020.
3. ↑ [Володимир ВАСИЛЕНКО МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВОВОЇ ОЦІНКИ ГОЛОДОМОРУ 1932—1933 рр.](#) Архів [оригіналу](#) за 22 січня 2021. Процитовано 28 жовтня 2019.
4. ↑ Землі [сучасної України](#) за винятком семи [західних областей](#), [Криму](#) і [Південної Бессарабії](#), які тоді не входили до УСРР
5. ↑ [а б в Володимир ВАСИЛЕНКО, професор, доктор юридичних наук Спроба з негідними засобами. Хто й навіщо прагне переглянути Закон «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні».](#) [Архів](#) оригіналу за 21 лютого 2015. Процитовано 21 лютого 2015.
6. ↑ [Апеляційний суд Києва визначив остаточну кількість жертв Голодомору в Україні у 1932-33 роках.](#) *tsn.ua.* 14.01.2000. [Архів](#) оригіналу за 28.01.2018. Процитовано 27.01.2018.
7. ↑ В. І. Марочко. [ГОЛОДОМОР 1932—1933 РОКІВ В УСРР](#) [[Архівовано](#) 3 квітня 2013 у [Wayback Machine.](#)] [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2004. — 688 с.: іл.
8. ↑ [Жертви Голодомору: 4 мільйони — чи понад 7? // Радіо Свобода.](#) Архів [оригіналу](#) за 27 лютого 2019. Процитовано 26 лютого 2019.
9. ↑ [Голодомор в Україні. 10 головних фактів // BBCNews-Україна.](#) Архів [оригіналу](#) за 14 грудня 2020. Процитовано 9 лютого 2021.
10. ↑ [Міжнародна конференція «Голодомор 1932—1933 років: втрати української нації».](#) Архів [оригіналу](#) за 6 вересня 2017. Процитовано 11 лютого 2021.
11. ↑ [Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932—1933 роках.](#) [Архів](#) оригіналу за 20 березня 2010. Процитовано 29 березня 2010.
12. ↑ [Роман Якель «Тінь Голодомору над західними українцями».](#) [Архів](#) оригіналу за 28 червня 2013. Процитовано 31 липня 2013.
13. ↑ [Кримінальний Кодекс УСРР. Затверджений Центральним Виконавчим Комітетом Української СРР 8 червня 1927 р.](#)
14. ↑ [а б Уголовный кодекс РСФСР в редакции 1926 г](#) [[Архівовано](#) 30 вересня 2015 у [Wayback Machine.](#)](рос.)
15. ↑ [«Государство против своего народа» Первая часть справочного издания «Черная книга коммунизма» Глава 8. Великий голод.](#) [Архів](#) оригіналу за 21 травня 2012. Процитовано 12 червня 2012.
16. ↑ [Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України: Джерелознавчий огляд.](#) [Архів](#) оригіналу за 8 березня 2013. Процитовано 12 лютого 2013.
17. ↑ [Вікторія Шаповал. ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932—1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ.](#) [Архів](#) оригіналу за 31 жовтня 2015. Процитовано 11 травня 2015.
18. ↑ [Володимир В'ятрович. Олександра Радченко — репресована за пам'ять.](#) [Архів](#) оригіналу за 27 листопада 2013. Процитовано 25 листопада 2013.
19. ↑ Марочко, Василь (2018). *Енциклопедія Голодомору 1932 - 1933 років в Україні*. Дрогобич: Коло. с. 576. [ISBN 978-617-642-388-1](#).
20. ↑ [Конвенція про геноцид, ухвалена \[\[ООН\]\] у 1948 р.](#) Архів [оригіналу](#) за 16 жовтня 2018. Процитовано 28 листопада 2007.
21. ↑ [Унаслідок голоду у 1932-1934 роках померли 3,9 мільйона українців – дані дослідження.](#) *Радіо Свобода* (Ukrainian). [Архів](#) оригіналу за 26 листопада 2015. Процитовано 26 листопада 2015.

22. ↑ [Даже имея закопанное зерно, опасавшиеся доноса селяне умирали от голода, так и не откопав своих запасов.](#) Факты и комментарии. [Архів](#) оригіналу за 7 квітня 2013. Прочитовано 29 листопада 2012.
23. ↑ [Апеляційний суд Києва назвав організаторів Голодомору 1932—1933 рр. Історичну справедливість відновлено.](#) [Архів](#) оригіналу за 15 квітня 2012. Прочитовано 29 листопада 2012.
24. ↑ [Голова СБУ назвав точну кількість жертв Голодомору.](#) [Архів оригіналу](#) за 1 березня 2017. Прочитовано 29 березня 2010.
25. ↑ [Стенограма прес-конференції «Рішення Апеляційного суду Києва про визнання винними в Голодоморі, присвоєння звання „Герой України“ Степанові Бандері та інші питання історичної спадщини України.»](#). [Архів оригіналу](#) за 14 березня 2016. Прочитовано 21 серпня 2010.
26. ↑ Улянич, Володимир. [Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921—1933 роках.](#) — К.: МАУП, 2004. — 84 с.
27. ↑

«Украина (Украинская Республика)... Независимая Народная Республика провозглашена в 1918, завоевана Красной армией в 1920»

28. Украина / Лидин Р. (ред.). Краткий энциклопедический словарь — М.: «ООО Издательство АСТ», ООО «Издательство Астрель», 2002. — 1136 с. (С. 954—955.)
29. ↑ Бергоф Карел, Подольський Анатолій, Тяглий Михайло. [Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній огляд. Матеріали міжнародної наукової конференції м. Вінниця 21-22 листопада 2009 р.](#) [[Архівовано](#) 20 січня 2021 у [Wayback Machine.](#)] // НІОД. Інститут досліджень війни, Голокосту та геноциду (Королівська академія мистецтв і наук Нідерландів). Український центр вивчення історії Голокосту. — Київ, 2012. — С. 19.
30. ↑ [Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. 1927—1939: В 5 т. — М., 2001. — Т. 3. Конец 1930—1933 гг. — С. 419.](#) [Архів оригіналу](#) за 28 жовтня 2019. Прочитовано 28 жовтня 2019.
31. ↑ Івницький Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928—1933 гг.) РАН. Ин-т рос. истории, Университет г. Торонто (Канада). — М., 2000. — 350 с. — Библиогр. в примеч. Указ. имен: с. 345—349
32. ↑ [а 6 Інститут історії України НАНУ: Цей день в історії — 1932 рік](#) [[Архівовано](#) 16 жовтня 2012 у [Wayback Machine.](#)]
33. ↑ Марочко В. [Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка.](#) — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с. — С. 130—131.
34. ↑ [№ 94. ВИТЯГИ З ЗАЯВ КОЛГОСПНИКІВ ПРО ВИХІД З КОЛГОСПІВ, ЯКІ НАДІЙШЛИ ДО ПРИЙМАЛЬНОЇ ГОЛОВИ ВУЦВК Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО. 25 серпня 1932 р.](#) [[Архівовано](#) 29 травня 2021 у [Wayback Machine.](#)] // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів, 1932. — Офіційний вебпортал [Державної архівної служби України](#)
35. ↑ Марочко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с. — С. 133.
36. ↑ Марочко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с. — С. 135.
37. ↑ Марочко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с. — С. 139.
38. ↑ Марочко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с. — С. 140.
39. ↑ [№ 99. ПОСТАНОВА ПОЛІТБЮРО ЦК ВКП\(б\) ПРО ХЛІБОЗАГОТІВЛІ НА УКРАЇНІ ТА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ. 22 жовтня 1932 р.](#) [[Архівовано](#) 29 травня 2021 у [Wayback Machine.](#)] // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів, 1932. — Офіційний вебпортал [Державної архівної служби України](#)
40. ↑ [а 6](#) Марочко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с. — С. 145—146.

41. ↑ [№ 100. ПОСТАНОВА ПОЛІТБЮРО ЦК КП\(б\)У ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ПОДОЛАННЯ ВІДСТАВАННЯ УКРАЇНИ У ВИКОНАННІ ПЛАНУ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ. 25 жовтня 1932 р.](#) [Архівовано 29 травня 2021 у [Wayback Machine](#).] // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів, 1932. — Офіційний вебпортал [Державної архівної служби України](#)
42. ↑ [Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921—1933 роках.](#) — К.: МАУП, 2004. — 84 с. — С. 68.
43. ↑ [Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД](#) [Архівовано 28 жовтня 2019 у [Wayback Machine](#).] / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 604 с. — С. 52.
44. ↑ [Голодомор 1932—1933 рр. Надзвичайна хлібозаготівельна комісія В. Молотова в Україні і Л. Кагановича на Кубані](#) [Архівовано 5 грудня 2021 у [Wayback Machine](#).] // Скирда І. М., Земерова Т. Ю. Історія України. Практичний довідник. — 2-е вид., доп. та перероб. — Харків: ФОП Співак Т. К., 2010. — 420 с.
45. ↑ [№ 307. З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ РАДНАРКОМУ УСРР ПРО ЗНИЖЕНИЙ ПЛАН ХЛІБОЗАГОТІВЛІ ПО УКРАЇНІ У РОЗМІРІ 282 МЛН ПУД. 1 листопада 1932 р.](#) [Архівовано 19 січня 2019 у [Wayback Machine](#).] // Колективізація і голод на Україні: 1929—1933. Збірник матеріалів і документів. — Офіційний вебпортал [Державної архівної служби України](#)
46. ↑ Марочко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с. — С. 149.
47. ↑ Марочко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с. — С. 150—153.
48. ↑ Марочко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с. — С. 154.
49. ↑ Марочко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с. — С. 159.
50. ↑ [Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр.](#) [Архівовано 22 грудня 2018 у [Wayback Machine](#).] / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — Київ: Генеза, 2001. — 399 с. — С. 38.
51. ↑ [Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки \(1921—1923, 1932—1933, 1946—1947\): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20—21 листопада 2013 р.](#) [Архівовано 10 січня 2020 у [Wayback Machine](#).] / Ред. кол.: М. Антонович, Г. Боряк, О. Гладун, С. Кульчицький. НАН України. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи, Інститут історії України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія». — К., 2013. — 364 с. — С. 154.
52. ↑ [1932—1933 роки. Хроніка подій голодомору](#) [Архівовано 28 жовтня 2019 у [Wayback Machine](#).] // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи
53. ↑ [1932—1933 роки. Хроніка подій голодомору](#) // Офіційне Інтернет-представництво Президента України
54. ↑ [Голод. Голодомор 1932-33](#) [Архівовано 28 жовтня 2019 у [Wayback Machine](#).] // [Енциклопедія сучасної України](#): у 30 т / ред. кол. [І. М. Дзюба](#) [та ін.] ; [НАН України](#), [НТШ](#), Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. — К., 2003—2019. — ISBN 944-02-3354-X.
55. ↑ [№ 105. ПОСТАНОВА ПОЛІТБЮРО ЦК\(б\)У ПРО ЗАХОДИ ПО ПОСИЛЕННЮ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ. 18 листопада 1932 р.](#) [Архівовано 15 серпня 2012 у [Wayback Machine](#).] // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. — К.: Політвидав України, 1990. — 605 с. — Офіційний вебпортал [Державної архівної служби України](#)
56. ↑ Марочко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с. — С. 155—158.

57. ↑ [№ 106. ПОСТАНОВА ПОЛІТБЮРО ЦК КП\(б\)У ПРО ЛІКВІДАЦІЮ КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНИХ ГНІЗД ТА РОЗГРОМ КУРКУЛЬСЬКИХ ГРУП. 18 листопада 1932 р.](#) [Архівовано 15 серпня 2012 у [Wayback Machine.](#)] // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. — К.: Політвидав України, 1990. — 605 с. — Офіційний вебпортал [Державної архівної служби України](#)
58. ↑ [№ 116. ПОСТАНОВА ПОЛІТБЮРО ЦК КП\(б\)У ТА РАДНАРКОМУ УСРР ПРО ЗАНЕСЕННЯ НА «ЧОРНУ ДОШКУ» СІЛ, ЯКІ ЗЛІСНО САБОТУЮТЬ ХЛІБОЗАГОТІВЛІ. 6 грудня 1932 р.](#) [Архівовано 15 серпня 2012 у [Wayback Machine.](#)] // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. — К.: Політвидав України, 1990. — 605 с. — Офіційний вебпортал [Державної архівної служби України](#)
59. ↑ Марочко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с. — С. 169.
60. ↑ [Улянич Володимир. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921—1933 роках.](#) — К.: МАУП, 2004. — 84 с. — С. 69.
61. ↑ Марочко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с. — С. 170—171.
62. ↑ [Улянич Володимир. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921—1933 роках.](#) — К.: МАУП, 2004. — 84 с. — С. 71.
63. ↑ За спогадами віце-президента [Академії наук вищої школи України Петра Масляка](#): «Мій рідний дядько Масляк Василь Андрійович, командир [Червоної Армії](#), приїхав у 1933 році з [Далекого Сходу](#) у відпустку додому. На кордоні з Україною його зустріли „заградительные отряды“. „На Украину нельзя. Давим хохлов“, — засміявся старший, сприйнявши мого кирпатого й вилицюватого дядька за свого. Вищий чин і рішучий характер дозволили дядькові Андрію прорватися в Україну. Те, що побачив там він, людина, яка пройшла всю війну, не міг ніколи пізніше описати словами. У рідній [Устивиці](#) Великобагачанського району люди їли людей! Навколо 12-тисячного козацького села Устивиці теж стояв „заградительный отряд“. На запитання дядька-офіцера, коли знімуть військову облогу, угодований командир сказав: „Как сдохнет последний хохол“... Залишилося менше трьох тисяч осіб...». — [75 років тому мешканці двох полтавських сіл повстали проти радянської влади](#) [Архівовано 26 листопада 2015 у [Wayback Machine.](#)].
64. ↑ [Джерело фотографії «Жертви голоду на вулицях Харкова».](#) [Архів](#) оригіналу за 1 вересня 2010. Процитовано 13 вересня 2010.
65. ↑ [Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. В Україні: документи та матеріали / НАН України. Інститут історії України.](#) — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 192 с., с. 66. [Архів оригіналу](#) за 31 жовтня 2019. Процитовано 19 лютого 2019.
66. ↑ [За Голодомор в Україні, посол Росії порадив українцям звернутися за вибаченнями до Грузії.](#) [Архів](#) оригіналу за 9 травня 2015. Процитовано 20 травня 2010.
67. ↑ [Тим, хто вважає, що Голодомор "не був геноцидом".](#) [Архів](#) оригіналу за 6 лютого 2014. Процитовано 29 січня 2014.
68. ↑ Jacques Vallin, France Mesle, Serguei Adamets, Serhiy Pyrozhkov. (2009). [The great famine: population losses in Ukraine. Demography and social economy](#) 2 (12): 3–11. [Архів оригіналу](#) за 3 листопада 2013. Процитовано 12 липня 2013.
69. ↑ Rudnytskyi, Omelian, et al. «Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932—1933.» *Canadian Studies in Population* 42.1-2 (2015): 53-80. [1] [Архівовано 11 вересня 2016 у [Wayback Machine.](#)]
70. ↑ [Нове дослідження НАН України оцінило втрати від Голодомору у 4,5 мільйона осіб.](#) [Архівовано 23 лютого 2014 у [Wayback Machine.](#)] [Дзеркало тижня.](#) 21.11.2013.
71. ↑ [Прес-реліз Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України до Дня пам'яті жертв Голодоморів.](#) [Архів](#) оригіналу за 8 грудня 2015. Процитовано 30 листопада 2015.
72. ↑ [Міжнародна науково-практична конференція «Голодомор 1932—1933 років: втрати української нації» — Освіта і наука.](#) [memorialholodomor.org.ua.](#) [Архів](#) оригіналу за 19 листопада 2017. Процитовано 18 січня 2018.

73. ↑ [Геннадій Єфіменко. Старий міф краще нових двох? Про деякі «нові аргументи» щодо втрат від семи до десяти мільйонів українців під час Голодомору](#) [Архівовано 24 січня 2019 у [Wayback Machine](#).] — Інститут історії НАН України
74. ↑ [Геннадій Єфіменко. Скільки ж нас загинуло? Причини та наслідки розмаїття оцінок кількості загиблих від Голодомору](#). [Архів оригіналу](#) за 26 січня 2018. Процитовано 25 січня 2018.
75. ↑ [Жертви Голодомору: 4 мільйони – чи понад 7?](#). *Радіо Свобода* (укр.). [Архів оригіналу](#) за 27 лютого 2019. Процитовано 26 лютого 2019.
76. ↑ [Україна. Друга світова. Тільки цифри](#). [Архів оригіналу](#) за 28 червня 2012. Процитовано 5 червня 2012.
77. ↑ [a 6 Інститут історії НАНУ: Цей день в історії — 1933 рік](#) [Архівовано 16 жовтня 2012 у [Wayback Machine](#).]
78. ↑ [Гунчак Тарас. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії.](#)— К.: Либідь, 1993.— С. 203.
79. ↑ [В. І. Сергійчук. Голодомор 1932—1933 років як найвідчутніший удар у складовій геноциду українства.](#)— [Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки \(1921—1923, 1932—1933, 1946—1947\): Матеріали Міжнародної наукової конференції](#). Київ, 20-21 листопада 2013 р./Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія». — К., 2013. — 364 с.
80. ↑ [Дзеркало тижня. № 46 \(774\) 28 листопада — 4 грудня 2009. «Тінь Голодомору над західними українцями»](#). Автор: Роман Якель. [Архів оригіналу](#) за 15 грудня 2009. Процитовано 24 грудня 2009.
81. ↑ [Протест тов. Бессонова против выступления Гитлера](#). — *Известия*, 20 мая 1934 г. № 116 (5364)
82. ↑ [Докладная записка заместителя начальника отдела населения и здравоохранения ЦУНХУ Госплана СССР М. В. Курмана начальнику ЦУНХУ И. А. Кравалю о естественном движении населения в период между переписями 1926 и 1937 гг. 14 марта 1937 г.](#) [Архівовано 19 лютого 2019 у [Wayback Machine](#).](рос.)
83. ↑ [Докладная записка начальника сектора населения и здравоохранения ЦУНХУ Госплана СССР С. Каплуна заместителю начальника ЦУНХУ Госплана СССР И. А. Кравалю об учете естественного движения населения в годы первой пятилетки. 28 ноября 1934 г.](#) [Архівовано 19 лютого 2019 у [Wayback Machine](#).](рос.)
84. ↑ [Справка заместителя начальника отдела населения и здравоохранения ЦУНХУ Госплана СССР М. В. Курмана о результатах обследования постановки учета естественного движения населения в марте 1934 г. 4 апреля 1934 г.](#) [Архівовано 8 лютого 2019 у [Wayback Machine](#).](рос.)
85. ↑ [Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Источниковедение Теория. История. Метод. Источники российской истории. 2004 . — 701 с. — ISBN 5-7281-0090-2. с 596.](#)^[недоступне посилання](рос.)
86. ↑ [Голод в СССР 1929—1934. Том 3. Лето 1933—1934 гг. Раздел третий. Демографические потери населения СССР в результате голода М.: МФД, 2011. — 560 с. — \(Россия. XX век. Документы\)](#). [Архівовано 1 липня 2019 у [Wayback Machine](#).](фр.)
87. ↑ [Отчет о командировке в Киевскую область для ознакомления с работой низовых органов власти по учету населения специального корреспондента газеты «Правда» М. Е. Кольцова. 11 марта 1934 г.](#) [Архівовано 1 липня 2019 у [Wayback Machine](#).](фр.)
88. ↑ [Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 рр. в Україні. Київська область / Упорядн. Гай А. І.; Гол. ред. кол. Ульяновченко В. І.; Ред. кол.: Бутник В. Г., Гай А. І. \(кер. ред.-вид. групи\), Даниленко В. П., Єрема Р. М. \(заст. гол. ред. кол.\), Захарченко П. П., Кондрук В. П., Романчишин В. Г. Український інститут національної пам'яті; Київська обласна державна адміністрація. — Біла Церква: МП Вид-во «Буква», 2008. — 1376 с. с. 1101](#). [Архів оригіналу](#) за 1 липня 2019. Процитовано 1 липня 2019.

89. ↑ [Василенко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. — 48 с. — ISBN 978-966-355-027-5. ст. 31. Архів оригіналу за 8 квітня 2017. Процитовано 8 квітня 2017.](#)
90. ↑ [Ивницький Н. А. Голод 1932—1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал\(рос.\)](#)
91. ↑ [Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р.: матеріали / Відп. ред. С. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. — К., 1995. — 199 с., 141 с. Архів оригіналу за 24 січня 2019. Процитовано 13 серпня 2018.](#)
92. ↑ [Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 1128 с. 857 с. Архів оригіналу за 24 січня 2019. Процитовано 27 серпня 2018.](#)
93. ↑ [Нина Лапчинская. Голодомором непосредственно руководили Молотов и Каганович\(рос.\)](#)
94. ↑ [Н. Лапчинская. Голодомор 1932—1933 годов в Украине \[Архівовано 17 травня 2021 у Wayback Machine.\]\(рос.\)](#)
95. ↑ [27.05.1933. Колективна доповідна записка керівників Ізюмського району до секретаря Харківського обкому КП\(б\)У Постишева та голови Харківського облвиконкому Шелехеса з проханням надання району продовольчої допомоги \(«зараз у районі жодних ресурсів немає — усі джерела вичерпані»\), з інформацією про голодування в районі понад 15 тисяч сільського населення, зростання смертності по району з 170 осіб — у січні, до 1000 осіб — у травні, при масових випадках поховання померлих без реєстрації смерті, про поширення серед населення захворювань на тиф на ґрунті голоду, масового викидання батьками дітей на вулицю \(за останній місяць підібрано 657 дітей\), а також 2 випадки людоїдства. Держархів Харківської області. Ф. П — 2, оп. 3, спр. 3, арк. 44, 45\(рос.\)](#)
96. ↑ [Докладная записка начальника Киевского областного отдела ОГПУ Розанова и начальника секретно-политического отдела Киевского особого округа Государственного политического Управления Медведева о продовольственных затруднениях и случаях голода на этой почве в Киевской области. Не ранее 20 января 1933 г. Центральный архив ФСБ России. Ф. 2. Оп. 11. Д. 960. Л. 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77. Копия \[Архівовано 6 травня 2021 у Wayback Machine.\]\(рос.\)](#)
97. ↑ [Доповідна записка інформаційного сектора Оргінструкторського відділу Дніпропетровського обкому КП\(б\)У Про збільшення смертності від голодування в Межівському районі. ДАДО.Ф19.оп.1, спр.703, арк. 110.\(рос.\)](#)
98. ↑ [Особистий лист начальника Харківського обласного відділу ДПУ голові ДПУ УСРР про продовольче становище у області. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 101, спр. 1281, арк. 49-56 \[Архівовано 23 травня 2021 у Wayback Machine.\]\(рос.\)](#)
99. ↑ [Лист Харківського облвиконкому ЦК КП\(б\)У про заходи щодо боротьби з дитячою безпритульністю та подання допомоги голодуючим. 30 травня 1933 р. ПА ІІІ при ЦК Компартії України Ф. І. Оп. І. Спр. 2130. Арк. 114—117. \[Архівовано 23 травня 2021 у Wayback Machine.\]\(рос.\)](#)
100. ↑ [Із доповідної записки Бахмацького райвідділення ДПУ УРСР секретарю райпарткома про голод в районі. 14 липня 1933 р. \[Архівовано 2021-05-25 у Wayback Machine.\]\(рос.\)](#)
101. ↑ [Спецсправка секретно-политического отдела ОГПУ СССР о голоде на Украине по данным на 17 марта 1933 г. \[Архівовано 6 грудня 2021 у Wayback Machine.\]\(рос.\)](#)
102. ↑ [Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки \(1921—1923, 1932—1933, 1946—1947\): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Ред. кол.: М. Антонович, Г. Боряк, О. Гладун, С. Кульчицький. НАН України. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи, Інститут історії України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія». — К., 2013. — 364 с. Архів оригіналу за 24 січня 2019. Процитовано 13 серпня 2018.](#)
103. ↑ [Діана Дуцик. Відцензурований Голодомор. Архів оригіналу за 21 вересня 2017. Процитовано 8 квітня 2017.](#)

104. [↑](#) «О пропагандистских мероприятиях по противодействию развязанной реакционными центрами украинской эмиграции антисоветской кампании в связи с имевшими место в начале 30-х годов продовольственными трудностями на Украине»
105. [↑](#) [Голодомор: коли Україна й світ визнають правду?](#) [Архівовано 14 жовтня 2008 у [Wayback Machine.](#)] — Україна молода
106. [↑](#) [Методичні рекомендації щодо проведення в навчальних закладах тематичних уроків, лекцій, виховних заходів «Голодомор 1932—1933 років в Україні».](#) Архів [оригіналу](#) за 29 січня 2012. Процитовано 5 вересня 2010.
107. [↑](#) [Прорив інформаційної блокади довкола Голодомору.](#) Архів [оригіналу](#) за 5 січня 2013. Процитовано 5 січня 2013.
108. [↑](#) [Голодомор 1932—1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник.](#) Архів [оригіналу](#) за 19 лютого 2018. Процитовано 14 серпня 2018.
109. [↑](#) [Роман Якель. «Тінь Голодомору над західними українцями».](#) Архів [оригіналу](#) за 28 червня 2013. Процитовано 31 липня 2013.
110. [↑](#) [Бадмаева Е. Н. Голод в Нижнем Поволжье в 1921 и 1933-гг](#) [Архівовано 17 серпня 2016 у [Wayback Machine.](#)](рос.)
111. [↑](#) [Докладная записка начальника Днепропетровского облотдела ГПУ Я. К. Крауклиса председателю ГПУ УССР В. А. Балицкому о голоде в Днепропетровской области по данным на 5 марта 1933 г.](#) [Архівовано 19 лютого 2019 у [Wayback Machine.](#)](рос.)
112. [↑](#) [Сводка ГПУ УССР о «продовольственных трудностях» в пораженных голодом районах Украины. 12 марта 1933 г.](#) [Архівовано 21 липня 2019 у [Wayback Machine.](#)](рос.)
113. [↑](#) [27.05.1933. Колективна доповідна записка керівників Ізюмського району до секретаря Харківського обкому КП\(б\)У Постишева та голови Харківського облвиконкому Шелехеса з проханням надання району продовольчої допомоги \(«зараз у районі жодних ресурсів немає — усі джерела вичерпані»\), з інформацією про голодування в районі понад 15 тисяч сільського населення, зростання смертності по району з 170 осіб — у січні, до 1000 осіб — у травні, при масових випадках поховання померлих без реєстрації смерті, про поширення серед населення захворювань на тиф на ґрунті голоду, масового викидання батьками дітей на вулицю \(за останній місяць підібрано 657 дітей\), а також 2 випадки людоїдства. Держархів Харківської області. Ф. П — 2, оп. 3, спр. 3, арк. 44, 45.](#)(рос.)
114. [↑](#) [Особистий лист начальника Харківського обласного відділу ДПУ голові ДПУ УСРР про продовольче становище у області. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 101, спр. 1281, арк. 49-56.](#) Архів [оригіналу](#) за 23 травня 2021. Процитовано 23 травня 2021.
115. [↑](#) [\[«Говорити про голод вважалось мало не контрреволюцією». Документи російських архівів про голод 1932—1933 рр. у ССРСР. Полит.ру. \(рос.\).](#) Архів [оригіналу](#) за 30 квітня 2009. Процитовано 29 квітня 2009. «Говорити про голод вважалось мало не контрреволюцією». Документи російських архівів про голод 1932—1933 рр. у ССРСР. Полит.ру. (рос.)]
116. [↑](#) [Экспорт зерна и голодомор](#) (рос.). Архів [оригіналу](#) за 22 грудня 2012. Процитовано 25 липня 2012.
117. [↑](#) [а б в Голодомор в Україні — чого боїться Кремль?](#) Архів [оригіналу](#) за 4 липня 2012. Процитовано 6 жовтня 2012.
118. [↑](#) [Василенко В. Голодомор 1932—1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. — 48 с. — \[Архівовано 10 травня 2011 у \[Wayback Machine.\]\(#\)\] ISBN 978-966-355-027-5](#)
119. [↑](#) [Росія шантажувала Азербайджан і інших через український Голодомор.](#) Архів [оригіналу](#) за 1 грудня 2010. Процитовано 30 листопада 2010.
120. [↑](#) [08BISHKEK1095, CANDID DISCUSSION WITH PRINCE ANDREW ON THE KYRGYZ: PLAYING THE GREAT GAME \(BY EXTENSION THE AMERICANS TOO\).](#) WikiLeaks. 2008-10-29 12:12. Архів [оригіналу](#) за 30 листопада 2010. Процитовано 30 листопада 2010.
121. [↑](#) [В Азербайджані відхрестилися від російського шантажу.](#) Архів [оригіналу](#) за 3 грудня 2010. Процитовано 30 листопада 2010.

122. ↑ [Голод — геноцид 1932—1933 років на території Миколаївщини. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. — с. 104—116](#)^[недоступне посилання з травня 2019]
123. ↑ [Luciuk, Lubomyr \(20 листопада 2020\). Mendel Osherowitch's chilling account of the Holodomor famine translated to English for the first time. The Globe and Mail.](#) Архів [оригіналу](#) за листопад 20, 2020. Процитовано 21 листопада 2020.
124. ↑ [Меморандум №1 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод.](#) Архів [оригіналу](#) за 26 січня 2021. Процитовано 22 лютого 2021.
125. ↑ [СБУ порушила кримінальну справу за фактом вчинення геноциду // Радіо «Свобода», 25.05.2009 16:01.](#) Архів [оригіналу](#) за 17.11.2009. Процитовано 15.01.2010.
126. ↑ [Справа про Голодомор нарешті дійшла до суду. Перше слухання почалося.](#) Архів [оригіналу](#) за 12 вересня 2011. Процитовано 12 січня 2010.
127. ↑ [Семеро лідерів Компартії СРСР визнано винними в організації Голодомору, — рішення суду](#)^[недоступне посилання з квітня 2019]
128. ↑ [Повідомляє прес-служба Президента України Ющенко ініціює створення трибуналу над злочинами комунізму](#) [Архівовано 17 січня 2010 у [Wayback Machine.](#)]
129. ↑ [Послание Президенту Украины В. А. Ющенко \(kremlin.ru, 14.11.2008\)](#) [Архівовано 22.02.2012, у [Wayback Machine.](#)] (рос.)
130. ↑ [В Росії книги про Голодомор прирівнюються до екстремізму.](#) Архів [оригіналу](#) за 1 серпня 2012. Процитовано 17 липня 2012.
131. ↑ [Ганна Трегуб \(3 грудня 2013\). Як домогтися справедливості. Тиждень.ua.](#) Архів [оригіналу](#) за 06.07.2014. Процитовано 14.09.2014.
132. ↑ [Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні \(стаття 28 мовами\) / Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000», в рамках програми «Уроки історії»; редактор Роман Сербин; упорядник Оlesia Стасюк. — Київ : Майстерня книги, 2009. — 208 сторінок. — ISBN 978-966-2260-15-1, сторінка 21](#)
133. ↑ [Роман Сербин Рафаэль Лемкин об украинском геноциде](#) [Архівовано 21 лютого 2015 у [Wayback Machine.](#)](рос.)
134. ↑ [Рафаэль Лемкин: Советский геноцид в Украине](#) [Архівовано 21 лютого 2015 у [Wayback Machine.](#)](рос.)
135. ↑ [Кримінальний Кодекс УСРР. Затверджений Центральним Виконавчим Комітетом Української ССР 8 червня 1927 р.](#)
136. ↑ [85 років тому 5 травня поклали початок Голодомору. Історія свідка трагедії. hromadskeradio.org. 05.05.2018.](#) Архів [оригіналу](#) за 05.12.2021. Процитовано 07.05.2018.
137. ↑ [Патріарх Філарет, як очевидець Голодомору, назвав причини Геноциду українців у 1932—1933 роках. risu.org.ua \(англ.\).](#) Архів [оригіналу](#) за 24 січня 2019. Процитовано 24 листопада 2018.
138. ↑ [Голодомор 1932—1933 років у селах Троїцької сільради — Частина 1 — Великовасилівської ЗОШ І-ІІ ст. — 2019.](#) Архів [оригіналу](#) за 14 травня 2020. Процитовано 9 березня 2019.
139. ↑ [а 6 Голодомор 1932—1933 років у селах Троїцької сільради — Частина 2 — Великовасилівської ЗОШ І-ІІ ст. — 2019.](#) Архів [оригіналу](#) за 13 травня 2020. Процитовано 9 березня 2019.
140. ↑ [Голодомор 1932—1933 років у селах Троїцької сільради — Частина 3 — Великовасилівської ЗОШ І-ІІ ст. — 2019.](#) Архів [оригіналу](#) за 14 травня 2020. Процитовано 9 березня 2019.
141. ↑ [Голодомор 1932—1933 років у селах Троїцької сільради — Частина 3 — Великовасилівської ЗОШ І-ІІ ст. — 2019.](#) Архів [оригіналу](#) за 14 травня 2020. Процитовано 9 березня 2019.
142. ↑ [Причини голоду 1933 року в Україні-2.](#) Архів [оригіналу](#) за 2 червня 2010. Процитовано 20 травня 2010.
143. ↑ [Міжнародне визнання Голодомору. http://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ca/holodomor-remembrance/holodomor-international-recognition.](#) Архів [оригіналу](#) за 8 грудня 2015.

144. ↑ [а б в г д е ж з и к л м н п р с т у](#) Країни, що визнали
145. ↑ [У Бразилії визнали Голодомор геноцидом українського народу](#). *Укрінформ*. 27 квітня 2022. Архів [оригіналу](#) за 27 квітня 2022. Процитовано 27 квітня 2022.
146. ↑ [а б Encontro do Santo Padre com os Representantes da Política, Cultura, Ciência e Indústria](#) [Архівовано 16 квітня 2010 у [Wayback Machine](#).] (італ.)
147. ↑ [а б Mensagem do Papa João Paulo II](#) [Архівовано 24 червня 2010 у [Wayback Machine](#).] (італ.)
148. ↑ [Парламент Португалії визнав Голодомор в Україні геноцидом](#). *Європейська правда*. 3 березня 2017. Архів [оригіналу](#) за 5 березня 2017. Процитовано 5 березня 2017.
149. ↑ [а б Сенат США визнав Голодомор геноцидом українського народу](#). 04.10.2018, 16:54. Архів [оригіналу](#) за 04.10.2018. Процитовано 04.10.2018.
150. ↑ [а б Палата представників Конгресу США визнала Голодомор геноцидом українського народу — Новини](#). <https://www.unn.com.ua/>. УНН. Архів [оригіналу](#) за 24 червня 1019. Процитовано 12 грудня 2019.
151. ↑ [Палата депутатів парламенту Чехії визнала Голодомор геноцидом українського народу](#). www.eurointegration.com.ua (укр.). Архів [оригіналу](#) за 6 квітня 2022. Процитовано 6 квітня 2022.
152. ↑ [Proposta d'acord relativa al 75è aniversari de l'Holodomor de 1932—1933](#)[*недоступне посилання з січня 2019*] (фр.)
153. ↑ [Proposição: REQ-124/2007 CDHM](#) [Архівовано 22 вересня 2009 у [Wayback Machine](#).] (порт.)
154. ↑ [Holocausto Ucrainiano é lembrado no Congresso Nacional](#) [Архівовано 25 серпня 2011 у [Wayback Machine](#).] (порт.)
155. ↑ [«Наша Украина»: Испания признала геноцидом Голодомор 1932-33 годов](#) [Архівовано 19 вересня 2011 у [Wayback Machine](#).] (рос.)
156. ↑ [Resolução da Câmara dos Deputados da Itália \(n.º 7/0038\)](#). Архів [оригіналу](#) за 29 червня 2012. Процитовано 18 травня 2010.
157. ↑ [Risoluzioni in Commissione](#). Архів [оригіналу](#) за 14 серпня 2011. Процитовано 18 травня 2010.
158. ↑ [Resolution Marks the 75th Anniversary of the Manmade Famine that Killed Millions of Ukrainians in 1932-33](#) [Архівовано 8 березня 2010 у [Wayback Machine](#).] (англ.)
159. ↑ [Usnesení PS č. 535](#). www.psp.cz. Архів [оригіналу](#) за 24 вересня 2015. Процитовано 28 листопада 2015.
160. ↑ [Україна пам'ятає — світ визнає!](#). Архів [оригіналу](#) за 21 серпня 2010. Процитовано 18 травня 2010.
161. ↑ [Кнесет Ізраїлю може визнати Голодомор в Україні геноцидом. Росія проти](#). *Укрінформ*. 7 лютого 2018. Архів [оригіналу](#) за 8 лютого 2018. Процитовано 5 вересня 2020.
162. ↑ [Закон України № 376-V. Про Голодомор 1932—1933 років в Україні](#). Архів [оригіналу](#) за 18 лютого 2010. Процитовано 17 травня 2010.
163. ↑ [Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: прогалини у доказовій базі](#). Архів [оригіналу](#) за 6 жовтня 2011. Процитовано 17 травня 2010.
164. ↑ [Parliament recognises Ukrainian famine of 1930s as crime against humanity](#) [Архівовано 09-07-2011 у [Wayback Machine](#).] (англ.)
165. ↑ [Європарламент визнав Голодомор злочином проти людства](#). Архів [оригіналу](#) за 25 жовтня 2008. Процитовано 23 жовтня 2008.
166. ↑ [Resolution 1723 \(2010\) Commemorating the victims of the Great Famine \(Holodomor\) in the former USSR](#). Архів [оригіналу](#) за 17 жовтня 2014. Процитовано 24 січня 2019.
167. ↑ [ПАРЄ відмовилася назвати Голодомор геноцидом](#). Архів [оригіналу](#) за 1 травня 2010. Процитовано 21 серпня 2010.
168. ↑ [Послання Вселенського Патріарха Варфоломія I з нагоди 75-ї річниці Голодомору в Україні Всьому побожному українському народові!](#). Архів [оригіналу](#) за 29 листопада 2010. Процитовано 29 липня 2010.

169. ↑ УПЦ КП призывает украинцев почтить память жертв Голодомора 1932-33 годов [Архівовано 29 вересня 2011 у Wayback Machine.] (рос.)
170. ↑ УПЦ МП визнала Голодомор 1932-33 рр геноцидом — BBC
171. ↑ УАПЦ за вшанування жертв голодоморів спровокованих Москвою в Україні. Архів оригіналу за 12 грудня 2013. Процитовано 29 липня 2010.
172. ↑ Петро Порошенко закликав світ визнати Голодомор актом геноциду. 20.09.2017, 20:59. Архів оригіналу за 21.09.2017. Процитовано 20.09.2017.
173. ↑ Техас визнав геноцидом Голодомор в Україні 1932-33 років. 29.05.2021 [Архівовано 05.12.2021, у Wayback Machine.]
RESOLUTION Резолюція № 253 Палати представників штату Техас [Архівовано 29 травня 2021 у Wayback Machine.]
174. ↑ Dmytro Horbachov, *Fullest Expression of Pure feeling* [Архівовано 3 березня 2016 у Wayback Machine.], *Welcome to Ukraine*, 1998, No 1.
175. ↑ Andrew Wilson, «The Ukrainians: Unexpected Nation», Yale University Press, 2002, ISBN 0-300-09309-8, p.144
176. ↑ *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2003—2019. — ISBN 966-00-0632-2.
177. ↑ Публікацію див.: Літературна Україна, 26 листопада 2009, № 39, с. 6.
178. ↑ Цит. за виданням: Дімаров А. А. На коні й під конем: Повесть. — Харків: Фоліо, 2009. — С. 23
179. ↑ Багрянний І. Тигролови: роман; Чому я не хочу вертатися до СРСР?: памфлет / Григорій Клочек. — Кіровоград: Степова Еллада, 2000. — 240 с.
180. ↑ Голодомор /документальні фільми, художні, передачі. Архів оригіналу за 28 вересня 2007. Процитовано 28 червня 2006.
181. ↑ *Harvest of Despair.(Ukrainian genocide).famine.avi*. Архів оригіналу за 24 березня 2007. Процитовано 9 грудня 2006.
182. ↑ Великий Голод. Архів оригіналу за 27 вересня 2007. Процитовано 29 листопада 2006.
183. ↑ Голод-33. Архів оригіналу за 27 вересня 2007. Процитовано 29 листопада 2006.
184. ↑ Пісня бретонською мовою про Голодомор – Gwerz Kiev "Плач по Києву". ТЕКСТИ. Архів оригіналу за 8 січня 2017. Процитовано 8 січня 2017.
185. ↑ Denez Prigent — Gwerz Kiev (feat. Karen Matheson). Архів оригіналу за 25 березня 2017. Процитовано 8 січня 2017.
186. ↑ Пам'ятники жертвам українського Голоду. Архів оригіналу за 18 квітня 2006. Процитовано 26 листопада 2005.
187. ↑ У Гарварді видадуть атлас Голодомору. Архів оригіналу за 27 листопада 2011. Процитовано 21 листопада 2011.
188. ↑ «Урядовий кур'єр» (22.11.2013): Фахівці Українського наукового інституту Гарвардського університету й Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України створили електронний Атлас Голодомору [Архівовано 27.02.2020, у Wayback Machine.] (Архівна копія)
189. ↑ США висловили солідарність з українським народом у вшануванні пам'яті жертв Голодомору // <http://interfax.com.ua/news/general/383476.html> [Архівовано 14 листопада 2016 у Wayback Machine.]

Джерела

Докладніше: *Бібліографія Голодомору 1932—1933 років*

- *Репресії в час Голодомору (документи)* [Архівовано 22 грудня 2017 у Wayback Machine.]

Книги

- *Василенко В.* [Голодомор 1932—1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка.](#) — К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2009. — 48 с. — К-2 [9(C2)25/B19].
- *Воля О.* Мор: Книга буття України. — К.: Кобза, 2002. — 1152 с. — [ISBN 966-8024-08-7](#).
- [Голодомор на Чернігівщині 1932—1933 рр. мовою документів: Тематичний перелік](#) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine](#).] / Упорядн.: Л. П. Коноваленко, А. В. Морозова, Н. М. Полетун. Ред. А. І. Неділя. — Чернігів : КП "Видавництво «Чернігівські обереги», 2003. — 72 с.
- [Голодомор \(1932—1933\) — невідома українська трагедія.](#) — 2013. — 280с. — [ISBN 978-989-8377-39-5](#).
- [Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали](#) / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 1128 с.
- [Голодомор 1932—1933 років: Геноцид українського народу: Виставка](#) [Архівовано 20 січня 2022 у [Wayback Machine](#).] / Автори виставки: Д. Гетьман, І. Юхновський; Український ін-т національної пам'яті. — К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. — 48 с. — К-2 [9(C2)25/Г61].
- [Голодомор 1932—1933 років і України: злочин влади — трагедія народу: Документи і матеріали](#) [Архівовано 28 жовтня 2019 у [Wayback Machine](#).] / Упоряд. В. С. Лозицький, О. В. Бажан, С. І. Власенко та ін. — К. : Генеза, 2008. — 504 с. — К-2 [9(C2)25/Г61].
- Голодомор в Україні 1932—1933 рр.: Бібліографічний покажчик / Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького; Ін-т історії НАН України; Фундація українознавчих студій Австралії. — О.; Л. : Вид-во М. П. Коць, 2001. — 654 с. — К-2 [9(C2)25/Г61].
- [Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: бібліогр. покажч.](#) [Архівовано 1 листопада 2019 у [Wayback Machine](#).] / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; редкол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика; ред. І. С. Шелестович ; ОННБ ім. М. Горького, Інст-т історії України НАН України. — О., 2014. — 685 с.
- [Голодомор в Україні 1932—1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина](#) [Архівовано 28 жовтня 2019 у [Wayback Machine](#).] / Упоряд. А. І. Кудряченко. — К. : НІСД, 2008. — 336 с. — К-2 [9(C2)24/Г61].
- [Голодомор 1932—1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: Матеріали міжнародної конференції \(м. Київ, 25-26 вересня 2008 р.\)](#) [Архівовано 28 жовтня 2019 у [Wayback Machine](#).] / Відп. ред. І. Р. Юхновський; Український інститут національної пам'яті. — К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. — 447 с. — К-2 [9(C2)25/Г61].
- *Гриневич Л.* Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927—1933. Том I: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928—1929 років. Книга 1. — К. : Критика, 2008. — 552 с.
- Енциклопедія Голодомору 1932—1933 років в Україні / В. І. Марочко ; [В. І. Марочко]. — Дрогобич: Коло, 2018. — 576 с. — [ISBN 617-642-388-1](#).
- *Захаров Є.* [Чи можна кваліфікувати голодомор 1932—1933 років в Україні та на Кубані як геноцид?](#) [Архівовано 20 січня 2022 у [Wayback Machine](#).] — Х. : Права людини, 2008. — 48 с. — К-2 [9(C2)25/3-38].
- *Конквест Р.* [Жнива скорботи](#) [Архівовано 24 грудня 2012 у [Wayback Machine](#).]. — К. : Либідь, 1993.
- *Котляр Ю. В.* Голодомори 1921—1923 рр. та 1932—1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти: Монографія/ Ю. В. Котляр, І. С. Міронова. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. — 204 с. — К-2 [9(C2)2/К73].
- *Кульчицький С.* [Голод 1932—1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків.](#) — К. : Наш час, 2008. — 239 с. — К-2 [9(C2)25/К90].
- *Кульчицький С. В.* [Голод, Голодомор 1932—33](#) [Архівовано 28 жовтня 2019 у [Wayback Machine](#).] // [ЕСУ](#)
- *Кульчицький С., Сфіменко Г.* [«Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні» + «Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали».](#)

- Лановик Б., Лазарович М., Матейко Р. [Голодомор 1932—1933 // Тернопільський енциклопедичний словник](#) : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. — Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004. — Т. 1 : А — Й. — С. 384. — ISBN 966-528-197-6.
- [Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932—1933 роки](#) / [упоряд. та вступ. ст. Андреа Граціозі ; передмов. Ніколи Франко Баллоні ; наук. ред. укр. вид. Ю. Шаповал ; пер. з іт. Мар'яни Прокопович] ; Італ. ін-т культури в Україні. — Х. : Фоліо, 2007. — 255 с. — Дод. тит. арк. італ. — Текст укр. — Пер. вид. : Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932—1933. — Torino, 1991. — 2000 прим. — ISBN 978-966-03-4063-3
- Марочко В. [Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка](#) / В. Марочко, О. Мовчан. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 294 с. ISBN 978-966-518-477-5.
- Мейс Джеймс: «Ваші мертві вибрали мене...» / За заг. ред. Л. Івшиної. — К. : ЗАТ «Українська прес-група», 2008. — 672 с. — К-2 [9(C2)25/Д40].
- [Український голокост. 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив.](#) ВД «Києво-Могилянська академія». 2005. с. 296. Архів [оригіналу](#) за 28 жовтня 2019.
- Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932—1933 років. Свідчення. Книга перша. — ВД «КАЛИТА». Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев.
- Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років: 12 лютого 2003 р./ За ред. Д. В. Табачника, О. О. Зінченка, Г. Й. Удовенка; Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України. — К., 2003. — 203 с. — К-2 [9(C2)25/П18].
- Репресії в Україні (1917—1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Авт.-упор. Є. К. Бабич, В. В. Патока; авт. Вступ. Статті С. І. Білокінь. — К. : Смолоскип, 2007. — 519 с.
- [Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД.](#) — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 604 с. — К-2 [9(C2)25/Р65].
- Руденко Р. Г. Драматична і трагічна історія голодомору 1932—1933 рр. в Україні: Монографія. — Х.: ХНЕУ, 2009. — 92 с. — К-2 [9(C2)25/Р83].
- [Сергійчук В. «Як нас морили голодом». На основі невідомих досі матеріалів з колишніх таємних архівів простежено геноцид українського народу в ХХ ст. Уперше в одному дослідженні мовою документів розповідається про три штучні голодомори, що були організовані в Україні, — 1921—1923, 1932—1933 та 1946—1947 років.](#)
- [Спротив геноциду. Книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті.](#) — Львів-Київ : Часопис, 2015. — 80 с. — ISBN 978-966-2720-17-4.
- Страта голодом: Пер. з англ./ [Семен Старів](#); За ред. Р. Доценка. — К. : Українознавство, 1997. — 250 с.: іл. — ISBN 5-7770-0895-Х.
- Трагедія голодомору в Україні 1932—1933 рр. у пам'яті народній: Матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 22 листопада 2007 р.) / Відп. за вип. П. Є. Минко. — Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ, 2008. — 188 с. — К-2 [9(C2)24/Т65].
- Тридцять три запитання і відповіді про Голодомор-геноцид / Н. В. Лапчинська ; [Н. В. Лапчинська]. — Дрогобич: Коло, 2018. — 88 с. — ISBN 617-642-391-1.
- Улянич Володимир. [Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921—1933 роках.](#) — К. : МАУП, 2004. — 84 с.
- [Хмельковський Л.](#) 136 призвідців Голодомору. — Львів : «Свічадо», 2009. — 136 с. — К-2 [9(C2)25/Х65].
- Цвілюк С. А. Трагедія нескореної нації: Монографія. — 2-ге вид., доп. — О. : «Астропринт», 2008. — 264 с. — К-2 [9(C2)25/Ц28].
- Штучні голоди в Україні ХХ століття: матер. Міжнар. конф.; Київ, 16 травня 2018 р. — Київ; Дрогобич: Коло, 2018. — 368 с.
- [Гроссман В. Все течет \[Архівовано 1 грудня 2016 у Wayback Machine.\]](#). — Повість (перша згадка в художній літературі). (рос.)

- *Таугер М.* Голод, голодомор, геноцид: Голод, сельское хозяйство и советская сельскохозяйственная политика. — Пер. с англ. — К.: Еженедельник «2000»: Изд-во «Довіра», 2008. — 427 с. — К-2 [9(C2)25/T23].
 - Енн Еплбаум «Червоний Голод: Війна Сталіна з Україною» ([англ. Anne Applebaum «Red Famine: Stalin's War on Ukraine»](#))^[1]
1. ↑ «Червоний голод» — війна Сталіна з українцями і українофобія спадкоємців СРСР. [Архів](#) оригіналу за 15 березня 2018. Процитовано 15 березня 2018.

Інтернет-ресурси

- [Томи Книги пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні](#)
- [Бібліографія та анотований покажчик матеріалів про Голодомор \(НТШ у Нью-Йорку\).](#)
- *Боряк Геннадій.* «Інтернет-ресурси документально-публіцистичних матеріалів з проблеми Голодомору» [[Архівовано 7 березня 2022 у Wayback Machine.](#)].
- [Вебсторінка про історію Голодомору на Миколаївщині.](#)
- [Геноцид українського народу. Спеціальний розділ офіційного вебпорталу Державного комітету архівів України](#) [[Архівовано 31 березня 2022 у Wayback Machine.](#)].
- [Голодомор 1932—1933 років на Бериславщині](#) [[Архівовано 28 листопада 2009 у Wayback Machine.](#)].
- [Голодомор 1932—1933 років у Голопристанському районі](#) [[Архівовано 11 червня 2020 у Wayback Machine.](#)].
- [Голодомор 1932-33 рр. у Херсонській області](#) [[Архівовано 11 червня 2020 у Wayback Machine.](#)].
- [Голодомор 1932—1933 років у Чаплинському районі.](#)
- [Голодомор в Україні 1932—1933 роки.](#)
- «Голодомор в Україні 1932—1933: Офіційні документи. Бібліографія публікацій джерел. Огляди джерел. Інтернет-ресурси» Державний комітет архівів України. — К., 2003 [компакт-диск]. (див. [Зміст](#) [[Архівовано 11 листопада 2021 у Wayback Machine.](#)])
- [Голодомор: факти, статистика](#) [[Архівовано 11 листопада 2021 у Wayback Machine.](#)].
- [Громадський комітет із вшанування пам'яті жертв Голодомору.](#) Офіційний сайт. Вересень 2013 (оновлено).
- [Громадський проєкт: Збір переказів очевидців та фото пам'ятних знаків.](#) [[Архівовано 18 вересня 2010 у Wayback Machine.](#)]
- [Звіт Державного архіву Львівської області про роботу з теми: «Голодомор 1932—1933 років в Україні» \(2008 р.\)](#)
- [Золотарьов Вадим. Начальницький склад НКВС УСРР У середині 30-х рр.](#)
- [Історія голодомору.](#)
- [Мартиролог жертв голодомору 1932—1933 років в Україні](#) [[Архівовано 30 листопада 2016 у Wayback Machine.](#)].
- [Матеріали комісії Конгресу США по українському голоду 1932-33 років.](#)
- [Офіційні фотодокументи з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України](#) [[Архівовано 11 листопада 2021 у Wayback Machine.](#)].
- [Порятунок у годину смерті](#) [[Архівовано 17 листопада 2016 у Wayback Machine.](#)].
- [Свідчення очевидців Голоду, Матеріали комісії конгресу США.](#)
- [Спецпроєкт про Голодомор української служби Бі-Бі-Сі](#) [[Архівовано 30 жовтня 2010 у Wayback Machine.](#)].
- [Тема «Голодомор» на сайті «Історична правда»](#) [[Архівовано 11 листопада 2021 у Wayback Machine.](#)].
- [Українці Угорщини: Голодомор 32-33 років.](#)
- [Українці Угорщини: Світлини.](#)
- [Уроки історії: Голодомор 1932—33 рр.](#)
- [Цей день в історії](#) [[Архівовано 26 жовтня 2019 у Wayback Machine.](#)] // Інститут історії НАНУ.
- [«Государство против своего народа» Первая часть справочного издания «Черная книга коммунизма» Глава 8. Великий голод](#) [[Архівовано 21 травня 2012 у Wayback Machine.](#)]. (рос.)

- [Infoukes.com: The Artificial Famine/Genocide in Ukraine 1932-33](#) [Архівовано 24 листопада 2016 у [Wayback Machine.](#)].

Статті та окремі дослідження

- Статті [Станіслава Кульчицького](#)
 - [«Скільки нас загинуло від Голодомору 1933 року?»](#) [Архівовано 28 квітня 2017 у [Wayback Machine.](#)]
 - [«Демографічні втрати України В ХХ столітті»](#) [Архівовано 18 грудня 2017 у [Wayback Machine.](#)]
 - [«Причини голоду 1933 року в Україні. По сторінках однієї призабутої книги»](#) [Архівовано 29 листопада 2016 у [Wayback Machine.](#)]
 - [«Причини голоду 1933 року В Україні-2»](#) [Архівовано 13 травня 2020 у [Wayback Machine.](#)]
 - [«Чому Сталін нас нищив?» \(ч. 1\)](#) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine.](#)], (ч. 2) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine.](#)], (ч. 3) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine.](#)], (ч. 4) [https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/chomu-stalin-nashchiv-0 (ч. 5), (ч. 6)]
 - [«Чи був Голодомор 1933 р. геноцидом?» 20.09.2006 \(ч. 1\), \(ч. 2\), \]](#) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine.](#)]
 - [Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні](#) [Архівовано 31 жовтня 2019 у [Wayback Machine.](#)]
 - [«Чорні дошки» Голодомору — економічний метод знищення громадян УСРР \(СПИСОК\)](#) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine.](#)] Георгій Папакін, Українській інститут національної пам'яті
 - [Два обличчя терору. Про Голодомор 1932—1933 рр. в Україні у порівнянні з голодом 1932—1933 рр. у СРСР](#) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine.](#)]
- [Безансон Ален: «Існують дві перешкоди для остаточного формування української нації — давній дефіцит ЕЛІТИ і старанно культивованій Росією розбрат усередині українського народу»](#) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine.](#)] (Діалог з Тарасом Марусиком)
- [Веселова О. «Пам'ятні знаки і пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932—1933 років в Україні»](#) [Архівовано 10 березня 2022 у [Wayback Machine.](#)] // «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки». Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 13.
- [Веселова О. «Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932—1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих»](#) [Архівовано 15 березня 2022 у [Wayback Machine.](#)] // «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки». Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 10.
- [Вознюк П. «Повернення правди про „Великий голод“ в Україні. Як попередження і пересторога для світової спільноти»](#) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine.](#)].
- [Давиденко Вячеслав. Сорокоріччя Великого Голоду 1932—33 р.](#) [Архівовано 3 листопада 2016 у [Wayback Machine.](#)]
- [Граціозі А. «Концепція постгеноцидного суспільства Джеймса Мейса встановлює порядок денний на майбутнє»](#) [Архівовано 5 березня 2022 у [Wayback Machine.](#)] (Діалог з Ігорем Сюдюковим)
- [Мейс Д. «Політичні причини голодомору в Україні \(1932—1933 рр.\)»](#) [Архівовано 25 вересня 2016 у [Wayback Machine.](#)]
- [В. І. Марочко. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932—1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація?](#) [Архівовано 18 листопада 2017 у [Wayback Machine.](#)] (pdf)
- [Снайдер Т., професор Єльського університету: «Янукович заперечує Голодомор як акцію, спрямовану проти українців. Але це було саме так» \(укр.\)](#) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine.](#)]
- [Георгій Касьянов. «Danse macabre: голод 1932—1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії \(1980-ті — початок 2000-х\)» \(2010\). уривки з книги](#) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine.](#)]
- [Коваль Р. Селянські рухи напередодні Голодомору](#)

- [Микола Воротиленко: Голодомор в Україні мовою фактів](#) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine](#).]
- [Нестор-літописець Голодомору // «Історична правда», 21 листопада 2014](#) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine](#).]
- [Левчук Н., \(Київ, Україна\), Боряк Т. \(Київ, Україна\), Воловина О. \(Чапел-Гілл, США\), Рудницький О. \(Київ, Україна\), Ковбасюк А. \(Київ, Україна\). Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору 1932—1934 рр.: нові оцінки](#) [Архівовано 18 листопада 2017 у [Wayback Machine](#).] // [Український історичний журнал](#). — 2015. — № 4 (523) (липень-серпень). — С. 84—112. — ISSN 0130-5247
- [Голодомор 1932—1933 рр. як етнічний та культурно-духовний геноцид українського народу: історіографія питання / Л. О. Слободян](#) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2013. — № 3. — С. 100—109.
- [Голодомор-геноцид 1932—1933 років в Україні: політичний дискурс / В. І. Марочко](#) // Історична пам'ять. — 2014. — № 30—31. — С. 53—62.
- [Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932—1933 рр. в Україні / Л. Левченко](#) [Архівовано 18 грудня 2017 у [Wayback Machine](#).] // Архіви України. — 2008. — № 5—6(262). — С. 16—22.
- [Голодомор: позиція нашого сумління / Володимир. Кудlach](#) // Вісник Книжкової палати. — 2010. — № 1. — С. 50—52.
- [Внесок Руслана Пирога у дослідження історії Голодомору 1932—1933 років в Україні: мовою документів / С. В. Кульчицький](#) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine](#).] // Архіви України. — 2011. — № 2—3(273). — С. 275—289.
- [Міжвідомче засідання «Внесок архівістів України у відродження історичної пам'яті \(до 75-х роковин Голодомору 1932—1933 років в Україні\)»](#) [Архівовано 18 грудня 2017 у [Wayback Machine](#).] // Архіви України. — 2008. — № 5—6(262). — С. 5—12.
- [Зміст і склад документів, переданих до державних архівів відділами РАЦС\(Методика виявлення фактів про смерть від голоду, встановлення населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1932—1933 рр. / Раїса. Воробей](#) [Архівовано 18 грудня 2017 у [Wayback Machine](#).] // Архіви України. — 2008. — № 5—6(262). — С. 22—26.
- [Голодомор 1932—1933 років очима українців діаспори \(документи з фондів ЦДАВО України\) / Владислав. Берковський, Наталія. Григорчук, Олена. Петрук](#) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine](#).] // Архіви України. — 2008. — № 5—6(262). — С. 44—55.
- [Голодомор в Українській СРР 1932—1933 рр. та реакція на нього українського населення міжвоєнної Польщі / М. П. Гетьманчук](#) // Військово-науковий вісник. — 2010. — Вип. 13. — С. 123—131.
- [Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження / В. І. Огієнко](#) // Національна та історична пам'ять. — 2013. — Вип. 6. — С. 145—156.
- [Професор із Вірджинії Марк Таугер — адвокат Сталіна та його оточення щодо причин голодомору в Україні / П. Брицький](#) // Питання історії України. — 2009. — Т. 12. — С. 180—184.
- [Замовчування трагедії голодомору в Україні провідними державами світу в 30-х роках ХХ ст./ В. Демочко](#) // Питання історії України. — 2010. — Т. 13. — С. 29—34.
- [Джерельні свідчення штучного характеру Голодомору в Україні 1932—1933 років / Л. Слободян](#) // Українознавство. — 2013. — № 1. — С. 41—51.
- [Голодомор 1932—33 рр. крізь призму жіночого досвіду / О. Кісь](#) // Народознавчі зошити. — 2010. — № 5—6. — С. 633—651.
- [Комплексне дослідження питання ідеологічного протистояння довкола проблематики Голодомору 1932—1933 рр. / В. М. Воронін](#) [Архівовано 11 листопада 2021 у [Wayback Machine](#).] // Архіви України. — 2013. — № 5. — С. 230—234.
- [Голодомор 1932—1933 років як інструмент політики деукраїнізації / Л. Слободян](#) // Гілея: науковий вісник. — 2013. — № 74. — С. 48—51.
- [Тема голодомору 1932—1933 рр. в Україні в контексті музики постмодерну: на прикладі опери Вірко Балея / Г. В. Карась](#) // Культура і сучасність. — 2013. — № 2. — С. 102—107.

- *Сергійчук В.* [Втрати від Голодомору 1932—1933 років набагато більші, ніж вважають українські демографи](#) [Архівовано 19 квітня 2017 у [Wayback Machine.](#)] // Голос України. — 2017. — № 17 (6522) (28 січ.). — С. 8. — (Історія).
- [Сучасні історіографічні дослідження проблеми голодомору 1932—1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки](#) / К. В. Чернявська [Архівовано 18 грудня 2017 у [Wayback Machine.](#)] // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер. : Історичні науки. — 2013. — Вип. 3.35. — С. 262—268.
- *Нікольський В.* [«Голодомор 1932—1933 рр. на Україні за матеріалами „Окремої папки“ Політбюро ЦК КП\(б\)У»](#) [Архівовано 24 грудня 2017 у [Wayback Machine.](#)] // «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки». Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 12.
- [Особливості репресивної політики радянської влади в українському селі в умовах голодомору](#) / Н. Р. Романець [Архівовано 24 грудня 2017 у [Wayback Machine.](#)] // Чорноморський літопис. — 2011. — Вип. 3. — С. 45—50.
- [Репресії проти південноукраїнських робітників під час голодомору 1932—1933 рр.](#) / Р. М. Крайник // Інтелігенція і влада. — 2010. — Вип. 19. — С. 61—68.
- Людські витрати під час голодомору 1932—1933 років в Україні / В. М. Осипов // Інтелігенція і влада. — 2010. — Вип. 19. — С. 99—106.
- *Марочко В. І.* [ГОЛОДОМОР 1932—1933 років в УСРР](#) [Архівовано 3 квітня 2013 у [Wayback Machine.](#)] // [Енциклопедія історії України](#) : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; [Інститут історії України НАН України](#). — К. : [Наукова думка](#), 2004. — Т. 2 : Г — Д. — С. 145—146. — 518 с. : іл. — ISBN 966-00-0405-2.
- Мотиви проведення радянською владою голодомору 1932—1933 рр. в Україні: політико-соціальний аспект / В. Є. Мусієнко // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер. : Історичні науки. — 2009. — Т. 94, Вип. 81. — С. 41—45.
- Причини Голодомору 1932—1933 рр. в Україні / В. М. Осипов // Інтелігенція і влада. — 2011. — Вип. 23. — С. 90—94.
- Голодомор 1932—1933 рр. як механізм упокорення українського селянства / Л. Б. Лехан // Інтелігенція і влада. — 2012. — Вип. 24. — С. 127—135.
- Дослідження демографічних наслідків Голодомору в Україні у 30-ті — 80-ті роки ХХ століття / В. Гудзь // Українознавчий альманах. — 2014. — Вип. 16. — С. 241—245.
- Голодомор 1932—1933 рр.: сторінки історії / С. С. Богатчук // Гілея: науковий вісник. — 2014. — Вип. 81. — С. 36—40.
- Голодомор 1932—1933 рр. в історичній і національній пам'яті / В. І. Головченко // Гілея: науковий вісник. — 2014. — Вип. 82. — С. 46—53.
- [Марочко В. Територія Голодомору 1932—1933 рр.](#) — К., 2014. — 64 с. [Архівовано 19 лютого 2019 у [Wayback Machine.](#)]
- *Сергійчук В.* [Наповнення перших класів українських шкіл у 1933—1940 роках як свідчення катастрофічних втрат дітей під час Голодомору-геноциду](#) [Архівовано 10 березня 2022 у [Wayback Machine.](#)] // Народна творчість та етнологія, № 2 (голов ред Г Скрипник); НАН України, ІМФЕ ім. М Рильського. — К., 2020. — С. 68—86.
- **Юридичні дослідження:**
 - Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: до проблеми визначення політичної відповідальності / Журбелюк Г. В. // Матеріали з V міжнародної науково-практичної конференції — 2009. — Софія: Бял ГРАД-БГ, 2009. — С. 55—60.
 - Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид / Роман. Сербин // Архіви України. — 2008. — № 3—4(261). — С. 53—62.
 - Висновок Національної комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права щодо правового визначення Голодомору 1932—1933 років в Україні як геноциду

українського народу по відношенню до визначення, сформульованого у Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року // Архіви України. — 2008. — № 3—4(261). — С. 63—74.

- Голодомор 1932—1933 років в Україні як геноцид української нації: суб'єктивна сторона злочину / М. Антонович // Мандрівець. — 2013. — № 6. — С. 4—8.
- Щодо встановлення кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору 1932—1933 років в Україні та Голокосту єврейського народу (до проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України») / Б. В. Романюк, М. А. Погорецький // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). — 2007. — Вип. 15. — С. 231—234.
- Голодомор 1932—1933 років в Україні як геноцид української нації: суб'єктивна сторона злочину / М. Антонович // Мандрівець. — 2013. — № 6. — С. 4—8.
- Голодомор 1932—1933 років у документах СБУ / В. М. Осипов // Інтелігенція і влада. — 2009. — Вип. 16. — С. 156—163.
- **Полеміка:**
 - Валерій Солдатенко [«Голодний тридцять третій суб'єктивні думки про об'єктивні процеси»](#)
 - [Ігор Гирич «Чи був планованим голод 1933 року, або коли вже українці перестануть бути жертвами обставин?»](#)
 - Віктор Бідненко [«Коли за деревами не видно лісу»](#)
 - [Михайло Білецький. «Світ повинен це пам'ятати \(Про юридичну кваліфікацію Голодомору\)»](#)[недоступне посилання з липня 2019]
 - Євген Зарудний [«Деконструкція геноциду?»](#) [Архівовано 10 грудня 2008 у [Wayback Machine.](#)]
 - Дмитро Полухович [Точка зору: Голодомор як акт творіння «гомо советікус»](#) [Архівовано 21 квітня 2008 у [Wayback Machine.](#)]
- Дмитро Каневський [Чи отримає Україна компенсацію за Голодомор від Росії?](#) [Архівовано 4 листопада 2008 у [Wayback Machine.](#)]
- [Іван-Павло Химка: Скільки людей загинуло під час Голоду і чому це важливо?](#)
- [Шановал Ю. «Голод 1932—33 років в Україні: що ми знаємо про нього сьогодні?»](#)
- [Боряк Тетяна. Продовольча допомога Кремля як інструмент голодомору в Україні.](#)
- [Голодомор в Україні 1932—1933 років на сайті газети «Факты и комментарии»](#) в статті «Даже имея закопанное зерно, опасавшиеся доноса селяне умирали от голода, так и не откопав своих запасов» [Архівовано 7 квітня 2013 у [Wayback Machine.](#)]. (рос.)
- **Свідчення:**
 - [«„Я бачила Голодомор 1933-го“»](#)
 - [«Голодомор 1932—1933 років: спогади очевидців»](#)
 - [«Діти 1933-го року»](#)
 - [Некоторые мазки-воспоминания о Голодоморе](#) [Архівовано 23 травня 2020 у [Wayback Machine.](#)]

Англійською мовою

- [Ukrainian Genocide Famine Foundation USA](#) [Архівовано 11 серпня 2019 у [Wayback Machine.](#)]
- Andrew Gregorovich [BLACK FAMINE IN UKRAINE 1932—33](#) [Архівовано 18 грудня 2016 у [Wayback Machine.](#)]
- [HOLODOMOR The Forgiven Holocaust of 1932—33](#)
- [Ukrainian Famine](#)
- [Ukrainian Famine 1932—1933 I will remember](#) [Архівовано 12 листопада 2016 у [Wayback Machine.](#)]
- [Democide in the Soviet Union 62 million people killed](#)
- [The Great Famine of 1932-1933 in Ukraine: a presentation at Penn State University](#) [Архівовано 5 серпня 2011 у [Wayback Machine.](#)]

- Alexander Motyl's SWEET SNOW, a novel of the Ukrainian famine of 1933.
- Stanislav KULCHYTSKY [Why did Stalin exterminate the Ukrainians?](#) [[Архівовано](#) 4 травня 2017 у [Wayback Machine.](#)]

Іншими мовами

Ammende, Ewald, "Human life in Russia, (Cleveland: J.T. Zubal, 1984), Reprint, Originally published: London, England: Allen & Unwin, 1936.

«The Black Deeds of the Kremlin: a white book», S.O. Pidhainy, Editor-In-Chief, (Toronto: Ukrainian Association of Victims of Russian-Communist Terror, 1953), (Vol. 1 Book of testimonies. Vol. 2. The Great Famine in Ukraine in 1932—1933).

[Cinnella, Ettore](#), «Ucraina: Il genocidio dimenticato 1932—1933», (Pisa-Cagliari: Della Porta Editori, 2015).

Conquest, Robert, «The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror — Famine», (Edmonton: The University of Alberta Press in Association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986).

Davies, R.W., «The Socialist offensive: the collectivization of Soviet agriculture, 1929—1930», (London: Macmillan, 1980).

«Der ukrainische Hunger-Holocaust: Stalins verschwiegener Volkermond 1932/33 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Akten des deutschen Auswärtigen Amtes», (Sonnebuhl: H. Wild, 1988), By Dmytro Zlepko. [eine Dokumentation, herausgegeben und eingeleitet von Dmytro Zlepko].

Dolot, Miron, «Execution by Hunger: The Hidden Holocaust, a survivor's account of the Famine of 1932—1933 in Ukraine», (New York City: W.W. Norton & Company Inc., 1985).

[Hlad na Ukrajinie. — 1933. — No. 1-2](#) [[Архівовано](#) 17 серпня 2021 у [Wayback Machine.](#)]. Praha: Legiografie, 1933. 32 s.

Dolot, Miron, «Who killed them and why?: in remembrance of those killed in the Famine of 1932—1933 in Ukraine», (Cambridge, Mass: Harvard University, Ukrainian Studies Fund, 1984).

Dushnyk, Walter, «50 years ago: the famine holocaust in Ukraine», (New York: Toronto: World Congress of Free Ukrainians, 1983).

«Famine in the Soviet Ukraine 1932—1933: a memorial exhibition», Widener Library, Harvard University, prepared by Oksana Procyk, Leonid Heretz, James E. Mace. — (Cambridge, Mass:

Kostiuk, Hryhory, «Stalinist rule in Ukraine: a study of the decade of mass terror, 1929—1939», (Munich: Institut zur Erforschung der UdSSR, 1960).

Kovalenko, L.B. & Maniak, B.A., eds., «Holod 33: Narodna knyha-memorial», (Kyiv: Radians'kyj pys'mennyk, 1991).

Krawchenko, Bohdan, «Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine», (Basingstoke: Macmillan in association with St. Anthony's College, Oxford, 1985).

«Lettere da Kharkov: la carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932-33», a cura di Andrea Graziosi, (Torino: Einaudi, 1991).

Mace, James E., «Communism and the dilemma of national liberation: national communism in Soviet Ukraine, 1918—1933», (Cambridge, Mass.: Distributed by Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute and the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1983).

Makohon, P., «Svidok: Spohady pro 33-ho», (Toronto: Anabasis Magazine, 1983).

Martchenko, Borys, «La famine-genocide en Ukraine: 1932—1933», (Paris: Publications de l'Est europeen, 1983).

Marunchak, Mykhailo H., "Natsiia v botot'bi za svoie isnuvannia: 1932 i 1933 v Ukraini i diiaspori, (Winnipeg: Nakl. Ukrains'koi vil'noi akademii nauk v Kanadi, 1985).

«Memorial», compiled by Lubomyr Y. Luciuk and Alexandra Chyczij; translated into English by Marco Carynnyk, (Toronto: Published by Kashtan Press for Canadian Friends of «Memorial», 1989). [Bilingual edition in Ukrainian and English. this is a selection of resolutions, aims and objectives, and other documents, pertaining to the activities of the «memorial» Society in Ukraine].

Mishchenko, Oleksandr, «Bezкровna viina: knyha svidchen'», (Kyiv: Molod', 1991).

Oleksiw, Stephen, «The agony of a nation: the great man-made famine in Ukraine, 1932—1933», (London: The National Committee to Commemorate the 50th Anniversary of the

- Harvard College Library, distributed by Harvard University Press, 1986).
- «Famine in Ukraine 1932-33», edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko, — (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986). [Selected papers from a conference held at the Universite du Quebec a Montreal in 1983].
- «The Great Famine in Ukraine: the unknown holocaust: in solemn observance of the Ukrainian famine of 1932—1933», (Compiled and edited by the editors of the Ukrainian Weekly [Roma Hadzewycz, George B. Zarycky, Martha Kolomayets] Jersey City, N.J.: Ukrainian National Association, 1983).
- Gregorovich, Andrew, «Black Famine in Ukraine 1932-33: A Struggle for Existence», FORUM: A Ukrainian Review, No. 24, (Scranton: Ukrainian Workingmen's Association, 1974).
- Halii, Mykola, «Organized famine in Ukraine, 1932—1933», (Chicago: Ukrainian Research and Information Institute, 1963).
- «Holod na Ukraini, 1932—1933: vybrani statti», uporiadkuvala Nadiia Karatnyts'ka, (New York: Suchasnist', 1985).
- Hlushanytsia, Pavlo, "Tretia svitova viina Pavla Hlushanytsi == The third world war of Pavlo Hlushanytsia, translated by Vera Moroz, (Toronto: Anabasis Magazine, 1986). [Bilingual edition in Ukrainian and English].
- «Holod 1932-33 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movojiv dokumentiv», (Kyiv: Vydavnytstvo politychnoyi literatury Ukrainy, 1990).
- Hryshko, Vasyl, «Ukrains'kyi 'Holokast', 1933», (New York: DOBRUS; Toronto: SUZHERO, 1978).
- Hryshko, Vasyl, «The Ukrainian Holocaust of 1933», Edited and translated by Marco Carynnyk, (Toronto: Bahrianyi Foundation, SUZHERO, DOBRUS, 1983).
- «International Commission of Inquiry into the 1932-33 Famine in Ukraine, Proceedings [transcript]», May 23-27, 1988, Brussels, Belgium, [Jakob W.F. Sundberg, President; Legal Counsel, World Congress of Free Ukrainians: John Sopinka, Alexandra Chyczij; Legal Council for the Commission, Ian A. Hunter, 1988.
- «International Commission of Inquiry into the 1932-33 Famine in Ukraine. Proceedings [transcript]», October 21 — November 5, 1988, New York City, [Jakob W.F. Sundberg, President; Counsel for the Petitioner, William Liber; General Counsel, Ian A. Hunter, 1988.
- Artificial Famine in Ukraine, 1932—1933, 1983).
- «Pavel P. Postyshev, envoy of Moscow in Ukraine 1933—1934», [selected newspaper articles, documents, and sections in books], (Toronto: World Congress of Free Ukrainians, Secretariat, [1988]), (The 1932-33 Famine in Ukraine research documentation.
- Pidnayny, Alexandra, «A bibliography of the great famine in Ukraine, 1932—1933», (Toronto: New Review Books, 1975).
- Pravoberezhnyi, Fedir, «8,000,000: 1933-i rik na Ukraini», (Winnipeg: Kultura i osvita, 1951).
- Senyshyn, Halyna, «Bibliohrafia holody v Ukraini 1932—1933», (Ottawa: Montreal: UMMAN, 1983).
- [Roman Serbyn](#) and Bohdan Krawchenko, Famine in Ukraine 1932—1933, 1986, [ISBN 0-920862-43-8](#).
- Solovei, Dmytro, «The Golgotha of Ukraine: eye-witness accounts of the famine in Ukraine», compiled by Dmytro Soloviy, (New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1953).
- Stradnyk, Petro, «Pravda pro soviets'ku vladu v Ukraini», (New York: N. Chyhyrns'kyi, 1972).
- Taylor, S.J., «Stalin's apologist: Walter Duranty, the New York Time's man in Moscow», (New York: Oxford University Press, 1990).
- «The Foreign Office and the famine: British documents on Ukraine and the great famine of 1932—1933», edited by Marco Carynnyk, Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan Kor.
- «The man-made famine in Ukraine», — (Washington D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1984). [Seminar. Participants: Robert Conquest, Dana Dalrymple, James Mace, Michael Nowak].
- United States, «Commission on the Ukraine Famine. Investigation of the Ukrainian Famine, 1932—1933: report to Congress / Commission on the Ukraine Famine», [Daniel E. Mica, Chairman; James E. Mace, Staff Director]. — (Washington D.C.: U.S. G.P.O.: For sale by the Supt. of Docs, U.S. G.P.O., 1988), (Dhipping list: 88-521-P).
- United States, «Commission on the Ukrainian Famine. Oral history project of the Commission on the Ukraine Famine», James E. Mace and Leonid Heretz, eds. (Washington, D.C.: Supt. of Docs, U.S. G.P.O., 1990).
- «Velykyi holod v Ukraini, 1932-33: zbirnyk svidchen', spohadiv, dopovidiv ta stattiv, vyholoshenykh ta drukovanykh v 1983 rotsi na

- «International Commission of Inquiry into the 1932—1933 Famine in Ukraine. Final report», [Jacob W.F. Sundberg, President], 1990. [Proceedings of the International Commission of Inquiry and its Final report are in typescript, contained in 6 vols. Copies available from the World Congress of Free Ukrainians, Toronto].
- Kalynyk, Oleksa, «Communism, the enemy of mankind: documents about the methods and practise of Russian Bolshevik occupation in Ukraine», (London, England: The Ukrainian Youth Association in Great Britain, 1955).
- Klady, Leonard, «Famine Film „Harvest of Despair“», FORUM: A Ukrainian Review, No. 61, Spring 1985, (Scranton: Ukrainian Fraternal Association, 1985).
- «Kolektyvizatsia i Holod na Ukraini 1929—1933: Zbirnyk dokumentiv i materialiv», Z.M. Mychailycenko, E.P. Shatalina, S.V. Kulcycky, eds., (Kyiv: Naukova Dumka, 1992).
- vidznachennia 50-littia holodu v Ukraini — The Great Famine in Ukraine 1932—1933: a collection of memoirs, speeches and essays prepared in 1983 in commemoration of the 50th anniversary of the Famine in Ukraine during 1932-33», [Publication Committee members: V. Rudenko, T. Khokhitva, P. Makohon, F. Podopryhora], (Toronto: Ukrain's'ke Pravoslavne Bratstvo Sv. Volodymyra, 1988), [Bilingual edition in Ukrainian and English].
- Verbyts'kyi, M., «Naibil'shyi zlochyn Kremlia: zaplianovanyi shtuchnyi holod v Ukraini 1932—1933 rokiv», (London, England: DOBRUS, 1952).
- Voropai, Oleksa, «V deviatim kruzi», (London, England: Sum, 1953).
- Voropai, Oleksa, « The Ninth Circle: In Commemoration of the Victims of the Famine of 1933», Olexa Woropay; edited with an introduction by James E. Mace, (Cambridge, Mass.: Harvard University, Ukrainian Studies Fund, 1983).

Посилання

- [Мапа спогадів очевидців Голодомору з геолокацією](#)